

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.10. 16.525 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда

УДК: 82.091+82-312.1

ЧОКОЕВА ДИЛБАР МАМАТКУЛОВНА

УЛУТТУК АДАБИЯТ ДҮЙНӨЛҮК КӨРКӨМ КОНТЕКСТТЕ

10.01.01 – кыргыз адабияты

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2025

Диссертациялык иш Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасында аткарылды.

Илимий консультант: филология илимдеринин доктору, академик
Акматалиев Абдылдажан Амантурович

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертацияны коргоо 2024-жылдын 24-августунда саат 13.00до КР Улуттук илимдер академиясынын алдындагы Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.16.525 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. ДАРЕГИ: 720071. Бишкек ш., Манас проспекти, 101. Ж.Баласагын атындагы КУУнун 5-корпусу, 208-ауд.

Диссертация менен КР Улуттук илимдер академиясынын борбордоштурулган илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: Бишкек ш., Чүй проспекти, 265 а.

Автореферат 2024-жылдын 24-июлунда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин

Окумуштуу катчысы,

Филология илимдеринин кандидаты

Ыйсаева Н.Т.

ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Дүйнөлүк адабиятта саналуу гана макрогендер бар. Бардык улуттук адабияттар негизинен ошол макрогендердин тегерегинде айланышып, микрогендердин (улуттук, чөлкөмдүк жана андан кичине деңгээлдердеги) жана башка көркөм каражаттардын жардамына таянуу менен мааниси, мазмуну, маңызы жана формасы боюнча ар түрдүү сюжеттерде, адамзат коомунун белгилүү эле көйгөйлөрүн (макрогендерди) спираль түрүндө улам аң-сезимдин жаңы тепкичинен туруп ачып ачып берген көркөм чыгармаларды жаратып келишкен. Боордош казак элинин аты-жөнү дүйнөгө белгилүү акыны Олжас Сулейменов, көркөм адабиятка - улуттун өзүн-өзү аңдоо сезиминин “кыймылын” каттап туруучу өзгөчө “статистикалык” форма катары караса, орус философу жана адабиятчы-окумуштуусу М.А.Лифшиц Жамбаттисто Виконун китебине жазган баш сөзүндө “Самосознание – величайшее преимущество, которым может обладать человек”, “Что же такое историческая теория познания? Это и есть та новая наука, которую предсказал в начале XVIII столетия Джамбаттисто Вико. Без нее не возможен переход из царства необходимости в царство свободы (то есть разумного контроля человеческого общества над развитием своих собственных творческих сил), переход от туманного полусознания к ясному пониманию исторических предпосылок культуры, к ее самосознанию” [Дж.Вико “Основание новой науки об общей природе наций” “PEFL-BOOK”- “ИСА”Москва-Киев 1994, 5-б.] – деп, адамзаттын коомдук жалпы аң-сезимде ишке ашырылган жашоо-тиричилик ареалын жана коом менен жеке адамдын ортосундагы алака-катышты аңдоонун чегинде жүргүзүлгөн социалдык прогресс үчүн күрөштөрдү, турмуштун өзүндөгүдөй көрсөтүү искусстводогу негизги максат экендигин бекемдеген. Жана окумуштуулар, мындай аракет дүйнөдөгү бардык элдерде типологиялык жалпылыкта ишке ашырыла тургандыгын (бирөөндө эрте, бирөөндө кеч болсо дагы) аныктагандан баштап, бүткүл дүйнөлүк жалпы “маданий талаанын” бар экендиги жөнүндөгү идея жайылтылып, ар бир улут маданиятынын ал “талаа” менен байланышын изилдөөчү методдор менен методологиялар, системалар иштелип чыга баштаган жана ал процесс бүгүнкү күнгө чейин уланууда. Ошондуктан, улуттук адабияттарды дүйнөлүк контекстте изилдөөнүн азыркы убактагы актуалдуулугун төмөнкү себептер менен аныктоого болот:

- Дүйнөлөшүү жараянынын космикалык темпте жүрүп жаткандыгы;
- Дүйнөлүк миграциянын күчөшү;
- Дүйнөлүк тилдерди өздөштүрүү темпинин тездеп жатышы;
- Санариптик доордун артка кайткыс процеске өтүшү.

Ушул дүйнөлүк кубулуштардын биринен дагы кыргызстандын эли четте калган жок. Тескерисинче, айрым бир багыттар боюнча алдыда. Мисалы, миграция боюнча алсак, кыргыз улутунун жарымына жакыны кыйырларда жүрөт. Мурда Казакстан, Россия менен чектелсе, азыр дүйнөнүн

өнүккөн өлкөлөрүнүн бардыгында кыргыздар бар. Алар, беш манжа менен саналуучу бирин-экин өкүлдөр эмес, бүтүндөй топтор, т.а. азыр дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөүндө кыргыз диаспорасы пайда болду. Жана алардын арасынан сөзсүз таланттуу адамдар табылып, өз чыгармачылыктары менен активдүү шугулдануулары, китептерин чыгарып, таанытымдарын өткөрүп жатышкандыктары жөнүндө тынымсыз жарыяланып жаткан маалыматтардан улам билебиз. Алар жараткан көркөм чыгармаларда (кайсы тилде жазылса дагы), сөзсүз түрдө, чыгармачыл инсан күн кечирип жаткан өлкөнүн өзгөчөлүктөрү чагылдырылаары бышык. Демек, ХХ кылымдагы орус адабият таануу илиминдеги “орус чет элдик адабияты” деген илимий тармак, акыры кыргыз адабият таануу илиминде дагы жаралаары шексиз. Аларды жок дегенде, реминисценциялык аспекттен изилдеп чыгуу, жакынкы жылдардагы күн тартибиндеги илимий маселеге айланаары бышык.

Экинчиден, улуттук адабиятта Ч.Айтматов сыяктуу феноменалдуу чыгармачыл инсандын пайда болушу, кыргыз адабиятынын дүйнөлүк адабий тенденцияларга карата интеграциялануу темпин бир канча эсеге тездетти. Бир жагынан Айтматов ата-бабаларынан генетикалык жол менен “келип” өзүнүн аң-сезиминин өтө терең жеринен орун алган улуттук архетиптерди көтөрүп, ошолорго таянуу менен чыгармаларды жаратышы, аны табыгый түрдө магиялык реализмге алып келген. Бекеринен орус адабиятчысы, ф.и.д., профессор Е.Жаринов “Ч.Айтматовго “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” повестиндеги магиялык реализми үчүн эле Новель сыйлыгын беришсе болмок” деп айткан эмес. Ч.Айтматовдун магиялык реализми, бул, улуттук колоритте жаралган, эч кимдикине окшобогон, т.а., кыргыз, кыргыздыкына окшош өнүгүү жолун басып өткөн жана өзүн-өзү таануу боюнча бирдей деңгээлде турган элдердин дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрүнөн жуурулуп жасалган уникалдуу көркөм кубулуш болгон. Албетте, бул улуттук адабияттын өзгөчөлүгү дүйнөлүк адабий контекстте сөзсүз түрдө изилденип чыгууга тийиш болчу.

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы күчүнө кирген күнүнөн баштап, кыргыз адабиятынын алдыңкы өкүлдөрү мурдагыдай жазууга болбой тургандыгын түшүнүштү. Бүткүл адамзаттык өзөктүк маңыздарды таап, аларды улуттук менен байланыштырып, анын көйгөйлүү жактарын кыргыз дүйнө карашынын өзгөчөлүү формасында дүйнө элдеринин бүйүрүн кызыткыдай деңгээлде жаза алса гана ал чыгарма коомдук мааниге ээ болуп, улуттук адабияттан өз ордун таба алаарына көздөрү жетишкен кыргыз адабиятынын ар түрдүү муундагы өкүлдөрүнөн чакан-чакан мыкты плеядалары өсүп чыгышты. Алар: Айтматовду ээрчий келаткан муундан: Төлөгөн Касымбеков, Кубатбек Жусубалиев, Казат Акматов ж.б. болушса, алардан кийинкилерден С.Раев, А.Койчүевдер чыгышты. Булардын арасынан эң бүйүр кызыткан роман К.Акматовдун олуялык темасына кайрылган “Архат” болгондугу белгилүү. Ошондуктан, чыгарма чыккан күндөн баштап, аталган романга көп окумуштуулар кайрылышып, ар түрдүү аспектилерден изилдөөлөргө алышты. Ал аспектилер менен катар “Архаттын”

метафизикасын ачып берүү, эң актуалдуу маселелердин бири эле, биз, бул ишибизде чыгарманы ошол багытын адабий талдоого алдык.

Батыш окумуштуулары экзистенциализм философия катары көркөм чыгармаларда гана жашай тургандыгын ар тараптан далилдеп беришкен. Мисалы, Э.Гуссерль "... баарынан мурда экзистенциализм бул адамдын жашоосу. Существование человека. Экинчиден, экзистенциализмде адам жашоосу феномен катары ичтен каралат. Анткени, адам жашоосу жандуу жана ой жүгүртүүчү жашоо. Ал бул дүйнөдө абдан кичинекей орунда турат жана узакка созулбайт. Алар мында жана азыр өтүп жатат. Качан "мен" пайда болгондо, аны дайыма эки баалуулук: эркиндик жана чыгармачылык коштоп жүрөт. Бул эки баалуулуксуз экзистенция жок, же, ал экзистенция эмес (чыныгы адамдык жашоо эмес)"... дейт [Гуссерль Э. Феноменологическая философия Гуссерля <https://www.grandars.ru/>]. Чындыгында, ушулардын баары көркөм адабиятта гана чагылдырыла турган проблемалар да. Демек, экзистенциалист болбой туруп чоң жазуучу болуу мүмкүн эмес. Ал эми улуттук адабиятыбыздын көрүнүктүү экзистенциалисты Ч.Айтматовдун экзистенциализмин, философ-профессор Ж.Сааданбеков төмөнкүдөй баалаган: "Айтматовдун философиялык ой жүгүртүүлөрүнүн негизинде – дүйнөнү метафизикалык кабылдоо жана гениалдуу интуиция жатат. Анын чыгармаларында турмуш материалдары, Кудай, Түбөлүктүүлүк, Жашоо маңызы, Тагдыр, Рух сыяктуу эң бийик метафизикалык түшүнүктөргө тиешелүү феноменологиялык башталмалар өтмө катар тепчилип турат". [Сааданбеков Ж. Философия эпоса "Манас" Нурсултан "Гылым"2020, 8-9-б.] Ошондуктан, улуттук адабиятты экзистенциалисттик аспекттен изилдөө бүгүнкү күндө абдан актуалдуу маселелерден.

Жалпылап айтканда, диссертацияда, улуттук адабият кийинки мезгилдерде, айрыкча эгемендүүлүк алгандан кийин активдүү өздөштүрө баштаган экзистенциализм, магиялык жана метафизикалык реализм сыяктуу көркөм кубулуштар комплекстүү: дүйнөлүк теоретико-адабий, эстетикалык, маданий-тарыхый, философиялык жана адабий контекстте изилдөөгө алынат. Ошондой эле Г.Гачев жана башка изилдөөчүлөрдүн илимий иштери аркылуу улуттук адабияттагы айрым этаптуу чыгармалар реминисценциялык аспекттен талданат. Конкретүү айтканда, диссертациялык иште, буга чейин улуттук адабият таануу илиминде илимий изилдөөнүн объектиси боло элек көркөм методдор, темалар, аспекттер изилдөөгө алынган менен монографиянын актуалдуулугу жогору деп ойлойбуз.

Изилдөөнүн жалпы илимий изилдөө иштеринин тематикалык планы менен байланышы. Диссертациялык иш жекече демилге менен аткарылып, ЖАМУнун жалпы илимий изилдөө иштеринин тематикалык планы менен дал келет.

Диссертациялык иштин максаты: экзистенциализм, магиялык реализм, көркөм чыгарманын метафизикасы, модернизм, постмодернизм сыяктуу адабий кубулуштардын улуттук феноменин дүйнөлүк көркөм

контекстте илимий аңдап чыгуу; Кыргыз адабиятындагы улуттук рухтун жогорку деңгээлин көрсөткөн көркөм эпизоддоруна анализ жасоо менен алардын мыйзамченемдүүлүктөрүн белгилөө; Дүйнөлүк көркөм адабий системалар жана тенденциялар менен генетикалык контакттык байланыштарын (бар жерлерин) жана негизинен типологиялык окшоштуктарын ачып көрсөтүү, элибиздин улут катары өзүн-өзү аңдоосун дүйнөлүк көркөм контекстте (“статистикалык-аналитикалык жана личностно-рецептивдик методу” (Г.Кайзер) менен Г.Гачевдин Космо-Психологос ыкмалары жана социомаданий аспект, адабий кубулуштарга карата системдүү подход принциптерин, интертекстуалдык талдоонун өзгөчө ыкмаларын жетекчиликке алуу менен) изилдөө жүргүзүү.

“Улуттук адабият дүйнөлүк көркөм контекстте” деп аталган темада изилдөө жүргүзүү, XIX кылымда башталып, XX кылымда уланып, бүгүнкү күндө (XXI кылымда) абдан күчүнө кирип жаткан ар бир улуттук адабияттын бүткүл дүйнөлүктүүлүгү - концепциясынын духуна туура келет. Мындай изилдөөнү толук кандуу аягына чыгаруу үчүн изденүүчү алдына төмөнкүдөй милдеттерди коет:

1. Улуттук адабиятты дүйнөлүк көркөм контекстте изилдөө проблемаларын жана эволюциясын иликтөө, бүгүнкү абалына баа берүү; бул аспекттен изилдөөнүн азыркы учурдагы актуалдуулугун белгилөө;

2. Бүткүл дүйнө элдеринин адабиятын “дүйнөлүк адабият” катары карап, изилдөө максатында иштелип чыккан методдорго жана методологияларга обзор жасоо;

- Улуттук адабиятыбыздагы экзистенциалисттик көркөм кубулуштардын адабий проблемаларын: башатын, калыптануу жана өнүгүү жолдорун, өзгөчөлүктөрүн аныктоону;

- Экзистенциалисттик көркөм принциптин улуттук маңызын жана өзгөчөлүктөрүн Л.Шестовдун, Н.Бердяевдин, Ф.Достоевскийдин, С.Кьеркегордун, М.Хайдеггердин, А.Камюнун ж.б., ж.б. авторлордун көркөм, философиялык жана илимий көз караштарынын контекстинде изилдеп чыгууну;

- Улуттук адабияттагы магиялык реализмдин өзгөчөлүктөрүн Ч.Айтматовдун, К.Акматовдун, А.Койчувдин айрым чыгармаларынын мисалында талдоо;

- К.Акматовдун “Архат” романынын метафизикасын батыш жана чыгыш философиясынын жана маданиятынын, чыгыштын билим берүү системасынын контекстинде талдоо;

- Улуттук адабиятты өмүр бою романтикалык нотанын коштоп жүрүүсүнүн генетикалык себеби, “эң жогорку маанидеги реализм” кыргыз адабиятында ким тарабынан, кантип ишке ашырылгандыгы, кийинки кезде жаралып жаткан романдардын модернисттик табияты жана анын зарылдыгы, кыргыз адабиятына постмодернизмди жазуучу С.Раевдин “импорт” катары алып келишине илимий түшүндүрмөлөрдү берүүнү;

- Кыргыз адабиятынын модернисттик көркөм ыкманы өздөштүрүү жолдорун жана анын өзгөчөлүктөрүн К.Жусубалиевдин, Ч.Айтматовдун, К.Акматовдун, А.Койчуевдин, С.Раевдин айрым чыгармалары аркылуу изилдеп чыгып, алардын аталган көркөм ыкмаларды өнүктүрүү деңгээлдерин белгилеп чыгып, улуттук өзгөчөлүктөрүн тастыктоого аракеттер жасалат;

- Жазуучу С.Раевдин “Жан жаза”, “Топон” романдары менен кыргыз адабиятында дүйнөнү постмодернисттик сезип-туюунун элементтеринен анын бүтүндүгүнө жетүү эволюциясы изилдөөгө алынып, автордун дал ушу эки романы аркылуу постмодернизмдин улуттук көрүнүштөрү башка элдердин дүйнө тааным системалары аркылуу көрсөтүлүшүнүн себептерин илимий чечмелөөгө диссертант тарабынан аргументтүү аракеттер жасалат.

Изилдөөнүн предмети: Ч.Айтматовдун, Т.Касымбековдун, К.Акматовдун, С.Раевдин, А.Койчуевдин ж.б. жазуучулардын чыгармаларындагы экзистенциалисттик, магиялык, метафизикалык кубулуштардын көркөм метод, багыт катары өзгөчөлүктөрү жана ал өзгөчөлүктөрдүн келип чыгышынын себептерин изилдөө. Ошондой эле кыргыз адабиятындагы романтикалык тенденциялардын кеңири кездешүүлөрүнүн себептери А.Токомбаевдин, К.Жантөшевдин, Ч.Айтматовдун жана башка жазуучулардын чыгармаларынын мисалында изилдөөгө алуу, улуттук жазуучулардын чыгармаларын дүйнөлүк модернисттик, постмодернисттик тенденциялардын контекстинде изилдеп чыккан окумуштуулардын илимий эмгектерине обзор жасоо жана андан ары тереңдетип изилдөө иштери болуп саналат.

Иштин илимий жаңылыгы: экзистенциализм, магиялык реализм көркөм методдор катары жана көркөм чыгармалардын метафизикасы комплекстүү: поэтикасы, этикасы, эстетикасы жана тарыхый, социомаданий жактары дүйнөлүк философиялык, адабий, адабий-теоретикалык контекстте каралат. Көркөм сөзү өнүккөн элдердин адабияттарынан типологиялык окшоштуктарды топтоштуруп алар менен салыштырып чыгуу жана аларды жалпылоо жолдору аркылуу экзистенциалисттик жана магиялык реализм методдорунун улуттук адабиятыбызда бардыгы, пайда болуу өбөлгөлөрү, генезиси, калыптануу жолдору жана эволюциясы, башка адабияттар менен окшош жана өзгөчө жактары иликтөөгө алынгандыгы. Улуттук жазуучулардын чыгармаларын дүйнөлүк романтикалык, “бийик реалисттик”, модернисттик, постмодернисттик тенденциялардын контекстинде изилдеп чыккан окумуштуулардын илимий эмгектерине обзор жасалышы жана андан ары тереңдетип изилдөөнүн натыйжасы катары диссертанттын жекече жыйынтыктарынын берилиши; улуттук адабияттын модернисттик, постмодернисттик табиятына жана анын өзгөчөлүктөрүнө илимий мүнөздөмөлөрдүн берилиши.

Диссертациянын адабий илимий теоретикалык маанилүүлүгү: иште улуттук адабиятты, дүйнөлүк адабиятка кандай интеграцияланып

жаткандыгын ачыктап берүү максатында, экзистенциализм, магиялык, метафизикалык реализмдин жана реминисценциялык аспекттин теоретикалык-адабий, философиялык жагдайлары жана этикалык-эстетикалык принциптери өздөштүрүлүп, ушул аспекти аркылуу экзистенциализмдин, магиялык реализмдин метод, жанр, стиль катары кыргыз адабиятында өздөштүрүлүүсүн анализдөө, улуттук адабияттын модернисттик методду өздөштүрүүнүн жолуна кыйгаз (артка кайткыс болуп) түшкөндүгүн, постмодернисттик багыттын активдүү өздөштүрүлө баштагандыгы илимий-теориялык негизделип берилиши.

Практикалык мааниси: Изилдөөнүн жыйынтыктары жождук жана Жождон кийинки билим берүү деңгээлдеринде филологиялык багыттын, адабият таануу адистигинде билим алып жатышкан бакалаврлардын, магистранттардын, аспиранттардын, жана ушул багытта изденип жүрүшкөн улуттук көркөм адабияттын теориялык маселелери боюнча кошумча билимдерди алууга жана адабият таануу илиминин айрым маселелерин тактоодо, изденүүчүнүн изилдөө объектисине алынган кыргыз жазуучуларынын чыгармачылыктарынын биз караган аспекти боюнча маалыматтарды алууда керектелет. Ошондой эле, изилдөөнүн материалдары ХХ кылымдын акырынан тартып, ХХI кылымдын ушул күндөрүнө чейинки мезгилде жаралган кыргыз адабияты боюнча методикалык көрсөтмөлөрдү, окуу куралдарын жана окуулуктарды түзүүдө теоретикалык көмөк бере алат. Эң негизгиси, улуттук адабиятыбызды биз изилдеген аспектиде өздөштүрүүдө сөзсүз жардамы тиет.

Изилдөөнүн адабий теоретико-методологиялык негизин дүйнөлүк “маданий талаанын” бар экендигин алгач байкашкан Дж.Вико, И.Г.Гердерлердин ойлору, адабияттардын улуттук болуу менен бирге бүткүл “дүйнөлүктүүлүгү” жөнүндөгү И.В.Гегелин концепциялары, Г.В.Гегелдин диалектикалык методу, М.М.Бахтиндин, Н.И.Конраддын, А.Н.Веселовскийдин, В.М.Жирмунскийдин, И.Г.Неупокоеванын, Пуришев-Елизарова-Михальская тобунун салыштырма адабият таануу боюнча фундаменталдуу эмгектери, философиялык негиздерин түзүүдө И.Канттын, Э.Гуссерльдин, Ф.Ницшенин, С.Кьеркегордун, К.Ясперстин, М.Хайдеггердин, Н.Бердяевдин, Л.Шестовдун, Ж.Сааданбековдун, Ж.Бөкөшевдин экзистенциализмди теоретикалык аспекти мүнөздөп жазгандарына жана экзистенциализмди көркөм адабиятта негиздешкен философ-жазуучулар Жан Поль Сартр, Альбер Камюлардын экзистенциализмди көркөм метод катары ачып берген философиялык жана адабий эмгектерине таянылды.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. Кыргыз адабият таануу илиминин салыштырма адабият таануу (компаративистика) тармагынын проблемаларын жана эволюциясын иликтөө, бүгүнкү абалына баа берүү; бул аспекти изилдөөнүн азыркы учурдагы актуалдуулугун белгилөө;

2. “Дүйнөлүк адабиятты” таануу илимин жолго коюу максатында иштелип чыккан методдорго жана методологияларга обзордук анализ жасоо;

3. Улуттук адабияттын, дүйнөнүн түрдүү адабияттары менен болгон тарыхый, типологиялык (улуттук эс-тутумдарды көркөм чагылдыруудагы) параллелдүүлүктөр жана антиномияларды белгилөө;

4. Кыргыз адабиятындагы экзистенциалисттик принциптердин башаты, эволюциясы, башка адабияттардан (мисалы, европалык) өзгөчөлүктөрү жана алардын себептери - кыргыз мифологиялык жана фольклордук чыгармаларында, каада-салттарында, нарк-нускаларында, түш көрүүлөрүндө, кошокторунда адамдарды экзистендирүүчү элементтердин көптүгү жана башка элдердикине окшобогон бөтөнчөлүктөрү;

5. Ч.Айтматовдун көркөм чыгармачылыгында: реалдуу жана ирреалдуу дүйнөнү айкалыштырып көркөмдөө жана каада-салттарга басым жасоо аркылуу – жашоонун, өлүмдүн элдик философиясынын маани-маңызын ачып берүү башынан эле болгон деп эсептөөсү жана жазуучунун дал ушул сапаты, аны магиялык реализмге алып келген жана анын магиялык реализминин дүйнөнүн башка жазуучулардыкынан өзгөчөлүгүн түзгөн деген көз-караштары;

6. Кыргыз эл жазуучусу К.Акматовдун “Архат” романынын метафизикасы, мистикасы, алардын көркөм окуя өнүктүрүүчү мотив катары пайдаланылышы, философиялык, семантикалык көп катмардуулукту пайда кылууга өбөлгө болгон, чыгарманын көркөмдүк структурасынын сыйымдуулугун жаратуу мүмкүнчүлүктөрүн арттырган;

7. Дүйнөлүк адабий процесстеги модернизмдин өнүгүү тенденцияларынын улуттук адабиятка тийгизген таасири, улуттук адабияттын модернизмди өздөштүрүшү жана өнүктүрүшүнүн объективдүү, субъективдүү себептерин анализге алуудан келип чыккан жыйынтыктар;

8. С.Раевдин “Жанжаза” жана “Топон” романдарынын мисалында кыргыз адабиятына постмодернизмдин келиши, анын декаданттык элементтери жана кыргыз коомундагы реалдуу кыртышы боюнча изилдөө жүргүзүүнүн натыйжалары.

Изилдөөчүнүн жеке салымы:

- Улуттук адабият таануу илиминде биринчи жолу Ч.Айтматов, Т.Касымбеков, К.Жусубалиев, К.Акматов, С.Раев, А.Койчуев ж.б. кыргыз жазуучуларынын чыгармаларын экзистенциалисттик аспектиден илимий талдоого алышы жана анын бир топ проблематикаларын илимий чечмелеп бериши;

- Биринчи жолу магиялык реализм аспектисинен улуттук адабий чыгармаларды илимий иликтөөгө алышы;

- Улуттук адабиятты метафизикалык аспектиден талдоонун зарылдыгы аныкталышы;

- К.Акматовдун “Архат” романынын метафизикасын батыш жана чыгыш философиясынын, диний принциптеринин, билим берүүсүнүн,

көркөм чыгармаларынын контекстинде талдоого алышы жана ушул аспектиден чыгармага илимий баа берилиши;

●
Изилдөөнүн натыйжаларынын апробациялары. Диссертациянын негизги маселелери боюнча: кафедранын илимий отчетторунда этап боюнча чагылдырылып жатты. Ошондой эле республикалык жана аймактык илимий практикалык конференцияларда, симпозиумдарда, “Айтматовдук окууларда” илимий докладдар окулду. Кыргыз Республикасынын жана андан сырткары Жогорку окуу жайлардын, КРнын илимий академиясынын “Кабарларында”, “Наука новые технологии и инновации Кыргызстана”, “Известия ВУЗов Кыргызстана”, “Вестник Кыргызстана” башка илимий журналдарда жана “Ала-Тоо” Эл аралык университети баш болгон кыргызстандык бардык окуу жайлардын “Кабарларында” макалалар жарыяланды. Макалалардын дээрлик 80 пайызы РИНЦке кирген илимий журналдарда жарыяланды.

Айрым бөлүмдөрү: Жалал-Абад мамлекеттик университетинин филология факультетинин кыргыз тили, адабияты адистиги бакалаврларына “Айтматов таануу”, “Батыш элдеринин адабияты” дисциплинасы боюнча, ушул эле адистиктин магистрлеринин “Адабият жана философия” дисциплинасын өтүүдө көмөкчү, билимди тереңдетүүчү материал катары колдонулду.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда чагылдырылышынын толуктугу.

Диссертациялык изилдөөнүн материалдарынын негизинде 2011-жылдан 2025-жылга чейин кыргызстандык илимий мезгилдүү басылмаларда жана конференциялардын жыйнактарында 25 тен ашык макалалар жарыяданган; алардын ичинен РИНЦ системасындагы жетишээрлик импакт-фактору менен илимий басылмаларда 6 макала жарыяланган, ошондой эле окуу куралдар (5) жарык көргөн.

Диссертациялык иштин структурасы. Диссертация киришүүдөн, ар бири бир нече параграфтардан турган төрт баптан, алардын корутундуларынан жана жалпы корутундудан, библиографиялык бөлүктөн турат. Иштин көлөмү 289 беттен турат. Библиографияда ишти жазууда колдонулган ата мекендик жана чет өлкөлүк жазуучулардын көркөм чыгармаларынан жана окумуштуулардын илимий эмгектеринин тизмеси берилет.

Изилдөөнүн негизги мазмуну

Диссертациянын киришүүсүндө теманын негизделиши, актуалдуулугу, изилдениш деңгээли, изилдөөнүн методологиялык негиздери, объектиси жана предмети, башкы максаты менен негизги милдеттери, илимий жаңылыктары, илимий-практикалык баалуулуктары, коргоого сунуш кылынган жоболор, изденүүчүнүн илимге кошкон салымы, алынган жыйынтыктардын тастыкталышы, изилдөөнүн материалдарынын апробацияланышы чагылдырылды.

Илимий иштин **Кыргыз адабиятын дүйнөлүк көркөм контексттен изилдөө проблемалары: башталышы, өнүгүшү, азыркы учурдагы абалы** аталган биринчи главасында изденүүчү кыргыз адабиятынын ушул аспектте изилдөөгө алган окумуштууларды атап чыгат: Кыргыз адабият таануу илиминде улуттук адабиятты түрдүү деңгээлдердеги контекстте (боордош элдердин жана орус улуттук адабияттарынын жана дүйнөлүк адабияттын) изилдеген эмгектердин көлөмү жакшы эле бар. Алсак, мындай жаатта адабиятыбызды иликтөөгө алгандар: К.Асаналиев, Г.Гачев, М.Борбугулов, К.Бобулов, С.Жигитов, А.Садыков, К.Даутов, Б.Кебекова, Т.Аскараров, Л.Үкүбаева, А.Акматалиев, А.Эркебаев, К.Ибраимов, О.Ибраимов, И.Лайлиева, Ү.Култаева, К.Мамбеталиев, Д.Асакеева, А.Кадырмамбетова, Р.Эшматов, Б.Койчуев, Г.Соронкулов, А.Шейман, Е.Озмитель, Б.Дюшебекова ж.б.,ж.б. окумуштуулар. Ошондой эле кыргыз адабиятын салыштырмалуу изилдегенге философтордун дагы үлүштөрү бар, алардын айрымдарын атай турган болсок: адабиятчы-философтор А.Салиев, Т.Аскараров, Ж.Бөкөшов, философ Ш.Акмолдоева, Ж.Сооданбеков ж.б. философтор. Кыргыз адабият таануу илиминин сөз болуп жаткан тармагында журналисттер ачыктаган аспектилер дагы жок эмес, алардын ичинен эң белгилүүсү Э.Нурушев десек болот – деп, андан ары улуттук адабиятты дүйнөлүк көркөм контекстте изилдөө деңгээлине жеткенге чейин кандай этаптарды басып өткөндүгүнө анализ жасайт. Белгилүү адабиятчылар К.Асаналиев, К.Бобулов, А.Садыков, И.Лайлиева, А.Эркебаев, Е.Озмительдердин изилдөөлөрүнө таянуу менен өз адабиятын башка адабияттардын контекстинде изилдөө көпкө чейин талаптагы деңгээлге көтөрүлө албай, оош-кыйыш учурларды баштан өткөргөндүгүн жазат. Улуттук адабият таануунун бир салаасы болгон компаратвистиканы профессионалдык илимий изилдөөнүн жаңы деңгээлине М.Борбугуловдун 1979-жылы Москвадан жарыкка чыккан “Единство национального и интернационального” деген макалалар жыйнагы алып чыккандыгы боюнча көп окумуштуулар бирдей пикирге келишкендигин белгилейт.

Г.Гачевдин Чыңгыз Айтматов жөнүндөгү китебине жазган Алгы сөзүндө кыргызстандык орус тилдүү сынчы-адабиятчы В.Озмитель “Литературоведов и критиков уже не раз привлекали вопросы, касающиеся контактно-генетических и типологических связей, сходжений творчества Ч.Айтматова с художественными культурами киргизского и других народов СССР, мира. Но до 80-х годов никем еще не предпринималось сколько-нибудь обстоятельных попыток рассмотреть творчество Чингиза Айтматова в контексте мировой культуры, что насущно необходимо” [Озмитель Е./Г.Гачев Чингиз Айтматов (в свете мировой культуры) Ф.: “Адабият” 1989, 471-б.] – деген, пикиринде чындыктын үлүшү бар экендигин танууга болбойт. Ошондой эле профессор Г.Гачевдин сөз болгон эмгеги баарыдан мурда Айтматовдун чыгармачылыгындагы улуттук кубулуштардын (архетиптен баштап) үлүшүн дүйнө окурмандарынын алдында ачып

бергендиги, кыргыз адабият таануу илими үчүн өзгөчө утуш болгондугун айтпай коюуга болбойт.

Улуттук компаративистиканы накта профессионалдык деңгээлге ф.и.д., профессор Илимхан Лайлиеванын изилдөөлөрү чыгарды десек аша чаппаспыз. “Кыргыз адабий илими жана сыны” аттуу китепте, бул окумуштуунун кыргыз адабият таануу илиминин салыштырма адабият таануу салаасына алып келген жаңылыгы төмөнкүдөй белгиленет: “Чынын айтканда салыштырма адабият таануу илиминин традициясы кыргыз адабият таануу илиминде “сырттан” келгендей көрүнүш эле. Бул илимий методологиянын айрым гана элементтери болбосо, ал кыргыз адабият таануу илими үчүн тааныш эмес экендиги чындык болчу. Ал турмак академик В.М.Жирмунскийдин “Манас” таанууга киришүү” монографиясы классикалык салыштырма методдо жазылганы үчүн, ал соңку жылдарга чейин жарык көрбөй келди. Мына ушул жагынан алып караганда эле И.Лайлиеванын салыштырма адабият таануу илиминин методологиясына кайрылышынын өзү эле кубаттоого татырлык”. [Кыргыз адабият таануу илими жана сыны Акад.А.Акматалиевдин редакциясы алдында. Б.: 2002Ю 2-т.650-655-б.] Бул китеп жарык көргөндөн алда канча кийин ишке ашырылган И.Лайлиеванын изилдөөлөрүндө, ал салыштырма адабият таануу илимине кайрылып эле тим болбостон, өзүнүн жогорку профессионалдык даярдыгы менен бул жаатта улуттук адабият таануу илимин жана адабий ой жүгүртүү деңгээлин ачып берүүдө жаңы бийиктикке алып чыккандыгы, диссертацияда И.Лайлиеванын эмгектеринен келтирилген мисалдардан көрүнөт деп ойлойбуз. Академик А.А.Акматалиевдин “Чингиз Айтматов и взаимосвязи литератур” аталган монографиясында Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын дүйнөлүк адабий контексте кароо менен (айрыкча, жаратылыш жаныбарларын адамдык сезим менен сүрөттөөгө алган жана диний персонаждарга кайрылган Ф.Моуэт, М.Булгаков, У.Фолкнер, Г.Г.Маркес, А.Чехов, А.Доде, А.Барбюс, А.Белый, А.Платонов, Н.Казандзакис, С.Эрдег, Г.Цако, М.Нуайме, Ж.Сесброн, М.О.Сильва, Ж.Стейнбек, Махбуза(араб жазуучусу), Эса де Кейрош, В.Тендряков сыяктуу көптөгөн жазуучулардын Иисус Христостун образына ким, кандай максат менен кайрылгандыгын комментарийлоо менен кыргыз жазуучусу Ч.Айтматов жараткан Иисустун образы башкалардан эмнеси менен айырмаланып тураарын көрсөтүү менен катар, жазуучунун дүйнө адабиятына тийгизип жаткан таасирин терең изилдөөгө алат [Акматалиев А. Чингиз Айтматов и взаимосвязи литератур Ф.: “Адабият”, 1991.183 бет]. Белгилүү сынчы-адабиятчы К.Даутов Барпы акындын чыгармачылыгын изилдөөгө алган эмгегинде Барпы өз чыгармаларын “Чыгыш классикалык адабий салттары жана философиялык ойлору менен өз элинин кемеңгерлик кенчинен” жууруп жасагандыгын, эгерде анын ырларынын “...баарын ийне-жибине чейин териштирип, адабий, философиялык, тарыхый-этнографиялык, лингвистикалык жактан комплекстүү карап, жалпылап, синтездеп чыгыш үчүн айабагандай көп күчтү талап эткен салыштырма-типологиялык пландагы бир зор илимий иш

жаралганы жатпайбы” десе, (Даутов К. “Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү” Б.:2003,208-б.), ф.и.д., профессор О.Ибраимовдун “Чингиз Айтматов” аталыштагы китеби, атактуу ЖЗЛ (“Жизнь замечательных людей”) сериясынан биринчи жолу кыргыз жазуучусу жөнүндө, кыргыз адабиятчысы жазган китеп катары кыргыз адабиятынын тарыхынан орун алды. Бирок, адабиятчы О.Ибраимовдун бул китеби тарыхый эле факт эмес, Айтматовдун өзүнүн инсандык портретин, чыгармачылыгын дүйнөлүк адабий процесс менен байланышта ачып берип, кыргыз адабият таануу илиминин этаптуу эмгектеринин бири болуп калды. Улуттук адабият таануу илиминдеги салыштырма адабият таануу салаасын өнүктүрүүдө орус тилдүү адабиятчылардын дагы салымдары зор. Мисалы, ф.и.д.,проф. Койчуев Б.Т. өзүнүн “Центральноазиатская литература как многонациональный контекст: история русского дискурса” аттуу илимий монографиясын жазуунун башкы милдети катары: азыркы кыргыз адабият таануу илиминин алдында турган “улуттук тарыхый-адабий процессти дүйнөлүк көркөм маданияттын контекстинде теоретикалык аңдап чыгуу” сыяктуу маселелерди чечүүгө активдүү катышуудан көргөндүгүн белгилеген. [Койчуев Б. “Центральноазиатская литература как многонациональный контекст: история русского дискурса” Б.: 2015, 284-б.]. Ошондой эле Б.Койчуев кыргыз адабият таануу илиминде биринчилерден болуп орус акындарынын ырларын реминисценциялык аспекттен талдоого алган. Б.Койчуевдин орус классикалык поэзиясын Чыгыш адабиятынын классиктеринин поэзиясы менен интертекстуалдык салыштырууга алган методологиялык эстафетаны кийин Г.Соронкулов колго алган, т.а. ал илимий монографиясында, орус классикалык акындардын чыгармачылыгындагы ориенталисттик багытты изилдөөнү андан ары уланткан. [“Проблема встречи цивилизаций Востока и Запада в художественной аксиологии А.С.Пушкина” (10.01.03 – литература стран зарубежья (русская литература), 52-б.) Акыркы учурларда улуттук адабиятты дүйнөлүк контекстен изилдөөгө алууга жаш илимпоздор дагы кайрылууда, алсак Майрыкова Мээримдин “Согуштагы адам Узакбай Абдукаимов менен Эрнест Хемунгуэйдин чыгармачылыгында (XX кылымдагы согуш прозасында Л.Н.Толстойдун тийгизген таасири)” аттуу, кандидаттык диссертациясында кыргыз адабиятында согуш темасын адегейине жеткире жазган У.Абдукаимов менен Э.Хемунгуэйдин окшош жана жалпы жактары, алардын экөөнө тең согуш темасын көркөмдөөдө Л.Толстойдун тийгизген алгылыктуу таасирлери жөнүндө байкоолор берилет.

Биринчи бап боюнча корутунду:

- Улуттук адабият таануу илиминин өкүлдөрү өз адабиятын адегенде казак-өзбек-татар сыяктуу боордош элдердин адабиятынын контекстинде, андан соң совет адабиятынын, 80-жылдардан баштап Батыш Европа жана Чыгыш элдеринин адабиятынын контекстинде активдүү изилдей башташкан;

- Акыркы мезгилдерде Чыгыш адабиятынын контекстинде кароого аракет жасаган илимий изилдөөлөрдүн жаралуу темпи тездеп жатат;
- Айрым кыргыз изилдөөчүлөрү орус авторлорунун чыгармачылыгындагы ориенталисттик багытты изилдөөгө алышкан;
- Ошондой эле орус адабиятын реминисценциялык аспекттен изилдөөгө аракеттер болгондугун жана анын эволюциясын баяндайт;

БАП II. Дүйнөлүк адабиятты изилдөө методдорунун эволюциясы жана теоретикалык-методологиялык системалары – аталган экинчи бапта: Көркөм адабияттын тарыхы; өнүгүү жолдору жана тенденциялары; келечеги, аксиологиялык ориентациялары; мейкиндик-мезгилдик (хронотоп) проблематикалары, нравалык-этикалык-эстетикалык-эсхатологиялык таанымдары жана принциптери; көркөм адабияттын искусство катары универсалдуулугу, структурасы жана башка проблемаларын изилдөөчү дүйнөлүк адабият таануу илиминин: адабияттын теориясы, тарыхы, адабий сын, библиография сыяктуу түрдүү тармактарынын бири салыштырма адабият таануу деген салаасынын кыймылы, анда иштелип чыккан методдор менен системалары диссертант тарабынан анализге алынат. Компаративистика методунун ичинде бир канча изилдөө подходдору бар: биринчиси: улуттук адабий системалар ортосундагы генетикалык-контакттык байланыштарын изилдөө болсо, экинчиси: салыштырма типологиялык метод, мында генетикалык жана контакттык байланыштардан кыйгап өтүп, тематикалык, образдык, жанрдык, стилдик окшоштуктар менен өзгөчөлүктөр изилденип, жыйналган материалдар типологиялык системага түшүрүлөт. Үчүнчү подход: чыгармалардын интертекстуалдуулугун, т.а. тексттердин диалогун, чыгармада башка бирөөнүн текстинен колдонулган цитаталарды, аллюзияларды, реминисценцияларды ж.б. колдонуунун табиятын изилдөө. Төртүнчү подход: адабий “ортомчу” жанры. Салыштырма адабият таануунун “ортомчулук” же “өткөрүп берүүчүлүк” функциясын аткарган адабий изилдөө француз салыштырма адабият таануу методу тарабынан сунушталган. Бул салыштырма адабият таануу методундагы эң татаал кубулуш, ал котормодон баштап, бардык кандайдыр бир өзүнө таандык өзгөчөлүгү менен түрдүү улуттук адабияттардын арасында “ортомчулук”, “өткөрүп берүүчүлүк” функция аткара алган тексттердин жана кубулуштардын баарын камтыйт. Ошондой эле, Н.И.Конрад улуттук көркөм адабияттарды тарыхый-салыштырма, типологиялык изилдөөнүн зарылдыгын жана өзгөчөлүгүн төмөнкүдөй түшүндүрөт: “... понятие сложную картину литературных взаимодействий и типологических сходжений можно только в свете мирового литературного процесса: при учёте отдельных литературных связей” дейт. [Конрад Н.И. “Запад и Восток” <https://www.klex.ru/rwh>] Жана мындай изилдөөнү ишке ашыруунун жолдорун, милдеттери менен максатын окумуштуу төмөнкүдөй аныктайт:

- Тарыхый жалпылыкка ээ эки же бир нече элдердин адабияттарын салыштыруу;

- Ар түрдүү элдердин адабияттарынын көркөм кубулуштарын салыштырма-типологиялык жактан үйрөнүп чыгуу;

- Ар түрдүү адабияттарда пайда болгон көркөм кубулуштарды алардын окшоштуктары бар-жок экендигине, ортосунда байланыштар болгон-болбогонуна карабай, мисалы, христианчылык менен буддизмдин турмуштук адабияттарын үйрөнүп чыгуу. Натыйжада, тиги адабияттын дагы, бул адабияттын дагы өзгөчөлүктөрү ачыкка чыгат;

- Ар түркүн элдердин адабияттарынын ортосундагы байланыштарды үйрөнүп чыгуунун максаты: биринчиден, алардын ортосундагы байланыштардын тарыхый себептери, мүнөзү, жолдору, каражаттары ачыкталат; экинчиден, ал байланыштардын жеке адабият үчүн эле эмес, ал кучагына алган бардык адабияттарга тийгизген таасирлердин натыйжалары көрүнөт деп белгилеген окумуштуу.

XVIII кылымдын аягында немец окумуштуулары түрдүү улуттук маданий жана адабий салттарды салыштырып отурушуп, бирдей европалык жана дүйнөлүк “маданий талаанын” бар экендиги жөнүндө жыйынтыкка келишет. Мындай идеянын аталарынын бири болгон Гердердин артынан И.В.Гёте дагы дүйнөлүк адабияттардын эволюциясы боюнча, ага жакын позицияда теоретикалык принциптерин өнүктүрөт. Ошентип, “Бүткүл дүйнөлүк адабият” (“всемирная литература”) акырындык менен “дүйнөлүк адабият” (“мировая литература”) деген түшүнүккө өтө баштайт. Бул түшүнүктөрдүн биринчи мааниси: жогоруда айтылгандай, дүйнөлүк адабият, бул - бүт дүйнөдөгү элдердин адабияттарынын жыйындысы болсо; экинчиси, тескерисинче, бүт дүйнөнүн адабиятын бир эле адабият катары кароо. Ошондой болсо, улуттук адабияттарды бир эле “дүйнөлүк адабият” деген аталыштагы бир калпактын алдына бириктирип алып кантип изилдөөнүн эчендеген методологиялык жолдору, системалары иштелип чыгат. Дагы бир немец окумуштуусу В.Гегель Чыгыш адабиятын символизм менен, Батышты классикалык эстетика менен байланыштырып карап, ал эми романтизм Батыш маданиятынын доминантуулугунун астында эки дүйнөнүн маданиятынын синтези аркылуу жетишилген деп жыйынтык чыгарган. Анын мындай көз карашы же системасы, дүйнөлүк адабият таануу илиминде кийинки окумуштуулар оңойлук менен жеңе албаган “евроцентризмди” орноткон. Бирок, ошого карабай, дүйнөлүк адабият таануу илиминин көрүнүктүү өкүлдөрү “... ар кандай адабияттын бир эле мезгилде улуттук, региондук жана бүткүл дүйнөлүктүүлүгү” (вертикалдуу формада) жөнүндө байма-бай сөз кыла башташат. Бул багытта, т.а. салыштырма адабият таануу багытында учурунда Советтер Союзунун: М.М.Бахтин, М.П.Алексеев, В.М.Жирмунский, А.С.Бушмин, Н.И.Конрад, А.Димы, Г.Поспелов, Е.М.Мелетинский, А.А. Потебня, А.Н.Веселовский, Л.Гинзбург, Д.Дюришина, Б.Г.Реизова сыяктуу ири окумуштуулары фундаменталдуу илимий эмгектерди жаратышкандыгы кеңири белгилүү. XIX кылымдын баш жагында, жогоруда жазылгандай, тарыхый салыштырма адабият таануунун лидери катары Гердер, Гёте, Гегелдердин концепциялары турса, XIX

кылымдын акыркы чейректеринде академик А.Н.Веселовскийдин теориялык системасы лидерлик кыла баштайт.

Ал арада И.Тэн башында турган маданий, тарыхый мектеп – ар кандай көркөм чыгарманын өзгөчөлүктөрүн шарттаган үч негизги булакты көрсөткөн: раса, чөйрө жана учур. Ал эми Т.Бенфей негиздеген теория боюнча дүйнөлүк адабияттын өнүгүшүнүн негизги кыймылдаткычы болуп сюжеттердин миграциясы эсептелет. Академик А.Н.Веселовский дароо эле бул теориянын жашоого жөндөмсүздүгүн айтып, ага өзүнүн “тарыхый поэтика” методун каршы коет. А.Н.Веселовский “тарыхый поэтиканын” үстүнөн иштөөдө: стилдерди, сюжеттерди, жазуучунун личностун жана анын тарыхый-адабий процесстеги ордун изилдөөдө, салттуулук менен новаторлук маселесин түшүндүрүүдө историзм принцибин колдонгон. Веселовскийдин артынан, анын окуучусу академик В.М.Жирмунский дагы адабияттын жалпы (бүткүл дүйнөлүк) тарыхын түзүү жөнүндө ойлонгон. Ал адабиятты этаптарга бөлүп кароо үчүн адабияттын тарыхын агымдар, стилдер боюнча изилдеп, адабияттын тарыхы чындап дүйнөлүк болуш үчүн адабият таануудагы евроцентризмди жеңүү керек деген. Академик В.М.Жирмунский адабияттардын ортосундагы контакттык байланыштарды өзүнчө изилдөө теориясын өтө тар чөйрө катары четке кагып, бир-биринен таасирленүүдөн эмес, окшош тарыхый-социалдык шарттардан улам пайда болгон окшош көркөм кубулуштардын байланыштарын изилдөөнү сунуш кылган. Академик С.Д.Лихачев болсо адабиятты изилдөөнүн салыштырма методуна адабиятты теоретикалык тарыхы боюнча изилдөө концепциясын киргизүүнү сунуштаган, т.а. ал чыгарманын социалдык тарыхы менен жазуучулардын биографиясы тексттен сырткары эле окурманга өзүнөн-өзү түшүнүктүү болот деп эсептеп, буларды изилдөөгө киргизбеш керек, анткени, изилдөө орус адабияты менен тааныш чөйрөгө багытталып жаткандан кийин окурманда алар жөнүндөгү фактылар алдын-ала белгилүү деп эсептелиш керек деген. Ошентип, жогорудагы эки метод тең (“теоретикалык тарых” (салыштырма-тарыхый) жана “системалуу-структуралык подход”) изилдөөчүлөрдү толук канааттандыра албай калган соң, изилдөөнүн үчүнчү жолу: типологиялык метод менен изилдөө сунушталат. Ал компаративистиканын негизги чектелүүчүлүгүнөн: адабияттардын контакттык байланыштар аркылуу болгон өз ара аракеттерин гана кароодон арылууга жол ачат, ал убакта, адабияттын көпчүлүк тарыхый убактылары региондордун деңгээлинде гана өз ара аракетте боло алган. Ал эми Конрад ошол эле убакта Чыгыш менен Батыш адабияттары байланышсыз эле бирдей тематикалык, сюжеттик, образдык көркөм кубулуштарды жараткандыгынын негизги себеби, тарыхый-социалдык, маданий жана экономикалык окшош фазага киргендигинде деген көз караштагы илимий эмгектерин жазып жаткан. Окумуштуулардын Пуришев-Елизарова-Михальская деп аталган топ, жогорудагы проблемаларды чечүүнүн комплекстүү жолун табышып, аны “историко-теоретический подход” деген аталыш менен салыштырма адабият таануунун тарыхына киргизишет. Дүйнөлүк салыштырма-тарыхый; тарыхый-

теориялык; генетикалык жана контакттык байланыштарды изилдөө; типологиялык-жалпылоочулук ж.б. курамдардан турган салыштырма адабият таануу дисциплинасынын башынан баштап, бүгүнкүгө чейин басып өткөн жолу өтө кыскартып айтканда ушундай.

Экинчи бап боюнча корутунду:

- Жогорку фактылардан келип чыгып изденүүчү “Улуттук адабият - дүйнөлүк көркөм контекстте” аталыштагы тема боюнча илимий изилдөө жүргүзүүгө ылайыктуу изилдөө метод катары адабий изилдөөнүн салыштырма (сравнительное литературоведение) ыкмасы, конкреттештирип айтканда, ошол методдун алкагында “статистикалык-аналитикалык жана личностно-рецептивдик методу” (Г.Кайзер) менен Г.Гачевдин Космо-Психологос ыкмалары жана социомаданий аспект, адабий кубулуштарга карата системдүү подход принциптери, интертекстуалдык талдоонун өзгөчө ыкмаларын жетекчиликке алууну туура көрөт. Себеби, биздин илимий ишибиздин максаты: улуттук адабиятыбыздын улуттук рухтун, аң-сезимдин абалын чагылдырган адабий фактылары менен кубулуштарын дүйнөлүк адабий системалар менен байланышта карап, дүйнөлүк тенденциялар менен окшоштуктарынын жана айырмачылыктарынын себептерин, адабиятыбыздын дүйнөлүк адабият менен интеграциялануу деңгээлин, улутубуздун аң-сезим эволюциясынын тарыхы менен байланышта изилдеп чыгуу болуп эсептелет.

“Азыркы кыргыз адабияты өздөштүрүп жаткан жаңы көркөм ыкмалар жана багыттар: экзистенциализм жана магиялык реализм” деп аталган үчүнчү баптын **Улуттук адабият жана экзистенциализм** деген биринчи параграфында, адамды, анын жашоосун, жеке феноменологиясын изилдей турган философиянын бир салаасы экзистенциализм деп табылып, анын негизги орду көркөм адабият экендиги аныкталган мезгилден бери (XIX кылымдын орто ченинен бери карай) философ-окумуштуулардын философиялык, илимий эмгектери, жазуучулардын макалалары аркылуу экзистенциализмдин философиялуулугу, илимийлүүлүгү жана принциптери, адабий көркөм метод катары өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү эмгектер талданып, дүйнөлүк адабияттын көптөгөн көркөм чыгармаларынын контекстинде улуттук экзистенциалисттик адабият, анын өзгөчөлүктөрү, каармандарды экзистендирүүчү улуттук элементтер, алардын генезиси жөнүндө диссертанттын адабий-теориялык изденүүлөрү, илимий гипотезалары жана жыйынтыктары берилет.

XIX кылымда руханий феноменологияга эки адам кайрылышкан: немец Вильгельм Гегель жана датчан Серён Кьеркегор. Бирок, Кьеркегорду Гегелдин антиномиясы дешкен. В.Гегель өзүнүн рухтун феноменологиялары боюнча системасын түзүп чыгып, философиянын бул багытын аягына чыгардым, толук аныктама бердим деп ойлосо, анын артынан эле С.Кьеркегор анын жаңы ресурстарын ачат. Ал, адамзат алдына: адам кантип жашайт (“как человек экзистенциует, бытийствует”) деген суроону алып

чыгат. Гегелдик система адамзат коомунун жалпы, абстрактуу, универсалдуу философиялык системасы болсо, Кьеркегор жеке адамдык феноменологияларды ачат. Анын оюнча: “Экзистенция бул биринчиден адамдын жашоосу, экинчиден, бул феноменологиялуу (адамдык сапат белгилерди аныктоочу сезим-туйгуларынын системасы), т.а. адамдын жашоосун ичкериден карап таануу. Анткени, адамдын жашоосу, бул жөн гана белоктордун кыймылы эмес, рухтанган, мааниленген жашоо, бул экзистенция”. [Кьеркегор С. Сам о себе. Урал LTD, 1998, 253-б.] Бирок, тилекке каршы, адамдар бүтүндөй, (айрымдарды гана эске албаганда) экзистенциалисттик боштуктун (вакуумдун) курмандыктары, т.а., адамдардын көпчүлүгү маңызсыз өмүр өтөшөт. Ч.Айтматовдун душман тарабынан эс-тутумунан ажыратылган Жоламан, маңкурттуктун кыйшаюусуз жолуна түшүшкөн же ошол жолго бийлик тарабынан атайлап салынган сабитжандар-таңсыкбаевдер, адамдын “Икс” уруусун жаратуу багытында иштеген окумуштуу Андрей Крыльцов, саясатчы Оливер Ордок, булардын баары экзистенциалдык вакуумдун “туруктуу” тургундары, анткени, булар өздөрүнүн вакуумда экендигин сезишпейт, сезе алышпайт (кыскасы, Жоламанга окшогон эле маңкурттар). Ошондуктан, маңызсыз жашоосун (иштерин) активдүү түрдө уланта беришет. Кийин Андрей Крыльцовдун ал “боштуктан”, т.а. өзүнүн ыктыярдуу “кишинен” чыгып кетишине капилет келген сүйүү себеп болот. Бул жерде сүйүү Андрей Крыльцов үчүн экстремалдуу окуянын ролун аткарат. Ал эми Абуталип, Эдигей, Филофей, Роберт, Энтони, Арсен Саманчиндер – булар экзистенциалисттер. Өздөрүнө пайдасы бар-жок экендигин эсепке албай турушуп, адамдарга жакшылык кылышат. Бирөөлөргө жакшылык кылуу булардын жашоосунун маңызы. Тактап айтканда, экзистенциализм жеке адамга таандык: өмүр-өлүм **сүйүнүч-өкүнүчтөрү, сүйүү**, табуу жана ээ болуу **кубанычтары**, жоготуу, ажыроо **кайгысы**, башка адамдардын **эркиндиктин** ар кандай формаларына ээ кылдыруу үчүн жүргүзгөн **күрөштөрү**, жоопкерчилик **сезими** жеке адам жан-дүйнөсүнүн феноменологиялары катары, ар бир адамга таандык болууга тийиш аксиологиялык касиеттер кайсы каарманда көп дагы, кайсы каарманда аз экендигин ачып берүү менен жазуучу ошол адамдардын жеке жашоосунун маңызын ачып берип жаткандыгы менен көркөм чыгарма экзистенциалисттик көз караштан жазылгандыгы абдан актуалдуу. Дагы бир жолу тактап айтсак: экзистенциалист деген шаблондуулуктан чыга алган, өз алдынча болууга умтулган жана боло алган, өз жашоосун рухтандырууга, маанилендирүүгө аракет кылган личность.

Экзистенциалисттик адабияттын метафизикалуулугунун себебин, экзистенциалист окумуштуулар: дүйнөлүк тартипке, анын жакшы же жаман болушуна Адам жоопкерчиликтүү. Космос адамдын иш-аракетине жараша түзүлөт, бирок, ошол эле учурда Адам өз тагдырын, өз жазмышын толук башкара албайт. Ага сырттан бир табышмактуу күчтүн киришкендигинде деп түшүндүрүшөт. Эң негизгиси экзистенциалисттер дүйнөнү рационалдуу

түшүнүүдөн баш тартышат. (Экзистенциализм (лат.exsistentia-существование) или философия существования – самое влиятельное иррационалистическое направление в западной философии XX-го века) [Филосоский словарь <https://imwerden.de/> Дата пост.2022-07-12], алар “личносттун улам барган сайын өзгөрүлө берген тарыхый толгонууларынын ички маңызына, интуициясына тереңдеп кирүүнү” максат кылышат. Ошондуктан, экзистенциалисттик философия негизинен көркөм чыгармачылыкта “жашайт” деп эсептешет. Мисалы, А.Камю “Эгерде философ болгун келсе, анда роман жаз” деген. Ар бир көркөм чыгарманы кайсы бир деңгээлде – экзистенция (философия) деп эсептесе болот. Себеби, көркөм чыгарманын объектиси дайыма Адам, анын жекече түрдө тарыхты, учурду жана келечекти сезүүсү, толгонуусу, өздөштүрүүсү, аларга карата ар түрдүү мамилеси (жоопкерчиликтүү же тескерисинче), анын (адамдын), ааламдын, жашоонун метафизикалуулугун туюнуусу эмеспи. Мисалы, дүйнөнү экзистенциалисттик аңдоолор алгач жолу Россияда Улуу Ата мекендик согуштун алдында Лев Шестов, Николай Бердяевдердин чыгармаларында байкала баштайт. Бул жөнүндө Н.Бердяев “Өзүн-өзү таануу” китебине Киришүүсүндө мындай дейт: “Мне пришлось жить в эпоху катастрофическую и для моей родины, и для всего мира. На моих глазах рушились целые миры и возникали новые. Я мог наблюдать необычайную превратность человеческих судеб. Я видел трансформации, приспособления и измены людей, и это, может быть, было самое тяжелое в жизни. Из испытаний, которые мне пришлось пережить, **я вынес веру**, что меня хранила Высшая Сила и не допускала погибнуть”. [Бердяев Н. Самопознание. Москва “Книга” 1991, 8-б.]. Текст, философтун өз тагдырынын өзгөчөлүгүнө ишенүү, анын трансценденттик белгилерин окуй билүү, орус ойчулунун, дүйнөнү экзистенциялуу-метафизикалуу таанып-билүүсүнүн негизги себептери болгондугун көрсөтүп турат. Жашоо абсурд экендигин моюндаган Альбер Камю: адам үчүн негизги маселе: “бул жашоо, жашоого татыктуубу же жокпу?” деген суроого жооп табуу деп эсептеген. Ал эми философ-экзистенциалист, гуманист жазуучу Ж.П.Сартр адамдын жашоосу, бул анын өзүнүн долбоору, - деген көз карашты сунуш кылат. Ал долбоордон эмне жасоо, адамдын жеке өз колунда. Бирок, бул чындыгында оңой эмес. Анын (адамдын) жан-жака белиндеги М.Хайдеггер айткан коомдук көз караштын жеке адамга болгон тоталдуу үстөмдүгүн жокко чыгарууга дегеле болбойт. Ошондуктан, миллиондогон адамдар өз долбоорунун үстүнөн ээн-эркин иштей алышпайт.

С.Кьеркогор экзистенциализмдин негизги түркүктөрү: жалгыздык, сүйүү, эркиндик, тандоо жана коркунуч экендигин ачкан. Экзистенция дайыма бар болгон. Болгону анын бар экендигин адамдар абдан кеч билишкен (XIX кылымда гана). Экзистенциянын байыркылыгын: адамдардын эркиндикке, сүйүүгө болгон кумурулугунун, коркуу, жашоонун опаасыздыгын таануу, жоопкерчиликти, милдетти сезүү сезимдеринин байыркылыгын, тагдырды тандоо да эзелтеден эле бар болгондугун, адам өз

жалгыздыгынан кутулуусунун мүмкүн эместигин (“Атадан алтоо болсоң да, ар жалгыздык башта бар”) мисалга тартуу менен да түшүндүрө алабыз. Болгону ага карата герменевтика, маанилерди пайда кылуу искусствосу колдонулбай келген. Ошентип, экзистенциализм адамзаттан конкреттүү адамды бөлүп алып, анын жекелик, социалдык жана философиялык проблемаларын тереңден аңдап чыгууга аракет кылат. Башкача айтканда, экзистенциализмдин предмети, жалпы адамзаттын эмес, конкреттүү личносттун бытиеси (жашоосу). Анын өз жашоосу үчүн жоопкерчилиги, тандоо эркиндиги, кайгысы, сагынычы, кусалыгы, жалгыздыгы, өлүмү жана башка инсандык көйгөйлөрү.

Экзистенциализмдин теоретикалык өбөлгөлөрү болуп: И.Кант, Э.Гуссерль, К.Маркс, М.Хайдеггер, Ф.Ницше, С.Кьеркегор баштаган көптөгөн окумуштуулардын эмгектери эсептелет... Булар, протесттанттык: бүтүндөй аалам: Кудай жана Адам жөнүндөгү эки негизги ойдон, алардын бири-бирине карай кыймылын, т.а. жанаша кетүүчү жолун издеген диалогунан турат – деген концепциядан келип чыгып, өздөрүнүн теориясын иштеп чыгышкан жана акыл-ой корутундуларын кабылдашкан. Алардын ичинен С.Кьеркегор философияга эки байыркы концепцияны (экзистенциалисттик жана трансценденциалдык) алып келет: жогорку менен төмөнкүнүн өз ара мамилеси: Кудайдан Адам аркылуу дүйнөгө жана дүйнөдөн Адам аркылуу Кудайга кетчү жол аркылуу өтөт – деген концепцияны. Кудай адамдын жан дүйнөсү аркылуу өтөт, андан соң адам жан-дүйнөсүнүн активдүүлүгү аркылуу биздин ишмердүүлүгүбүзгө, маданий баалуулуктарды жаратуудан чыгармачылыкка, эркиндикке, булардан кайра Кудайга чейин өтүүнүн жолдору ушундай. Дал ушул дүйнөнү С.Кьеркегор Экзистенция деп атаган. Ал эми өз ара мамиленин тескерисинче жолу: качан Адам аркылуу, анын жан-дүйнөсүнүн активдүүлүгү аркылуу жаратканга жетүүгө аракеттенген дүйнөнү трансценденция деген. С.Кьеркегордун аныктоосу боюнча: Экзистенция – жашоо, күн өткөрүү; Трансценденция – ар кандай дүйнөлөрдүн чектерин бузуу, жоюу. Кыскасы, С.Кьеркегор адамдын айрым ички сезимдери жөнүндө айтып берүүнүн жолдорун табат. Анын экзистенциалисттик философиясынын коомдук мааниси мына ушунда. Ал эми Э.Гуссерль болсо феномендерди анализдеп аныктоо үчүн, феноменология деп аталган өзгөчө методологияны иштеп чыккан. Ал, гуманитардык билим боюнча негизги предмет менен проблематиканы төмөндөгүчө так аныктаган: баалуулуктар, маңыздар жана маанилер, *белгилер менен бирге* маданиятты гуманитардуу таанып-билүүдөгү негизги предметтер. Белгилер менен маанилердин ортосунда аңырайган “аң” жатканы менен биз аны трансценденталдуу тааный алабыз – деген.

Дүйнөлүк адабият таануу илиминде Ф.Достоевскийдин, Л.Толстойдун, Ж.П.Сартрдын, А.Камюнун, “Потерянное поколение” аталган жазуучулар тобунун чыгармачылыктары, Симоны де Бовуардын, Ф.Кафканын, М.Прусттун, Г.Марселдин, ж.б., ж.б. көптөгөн жазуучулардын чыгармалары экзистенциалисттик көз караштан анализге алынып, абдан кеңири

талданган.[Шестов Л. “Достоевский и Ницше”(Философия трагедии) <http://russianway.rhga.ru/>] Кыргыз адабиятындагы экзистенциализм жана анын трансценденталдуулугу, метафизикалуулугу дагы атайын изилдөөнүн объектиси боло алат жана мында сөзсүз түрдө Ч.Айтматовдун, К.Жусубалиевдин, К.Акматовдун чыгармалары биринчи кезекте эске келет.

Билим – дешет окумуштуулар, адамга эки жол менен берилет: генетикалык жана үйрөнүү аркылуу. Генетикадан алган тажрыйбасы аркылуу адам коллективдүү аң-сезимге кошула алат. Демек, адамдын учурдагы чечимине тарых, андан аркы жалпылык – улуттук архетип ушундай жол менен аралаша тургандыгын Ч.Айтматов “Ак кемедеги” Бала менен “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөттөгү” Кирисктин тагдырлары аркылуу таасын көрсөткөн. Эки баланы тең: бирин өлтүргөн да, экинчисин сактап калган да адамдар өздөрү болушту. Бул эки окуя жашоо-философиясы бири-бирине жакын турган, жаратылыштын койнунан бекем орун алып, табиятты кудайлаштырган элдин өкүлдөрүнүн баштарынан өтөт. “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” повестинде арасындагы жалгыз баланы чоңдор өздөрүнө тиешелүү бир тамчы суудан кечип отуруп, ага жээкке жеткичекти өмүрдү камсыз кылышат. Андан ары алардын арбактары Кириск үчүн Кудайларга айланышат. Бири Жылдыз, бири Шамал, бири Толкун болушуп каякты жээкке жеткиришет. Чыгармада нивки элинин жан-дүйнө абалынан моралдык бүтүндүк көрүнөт. Алар ата-бабасы салган жол менен айныбай келе жатышкандыктан Улуу алааматта - адамдык парзын толугу менен аткарышты, келечекти сактап калышты. Бар болуш үчүн, өмүрдү улаш үчүн жоголушту (мисалы, С.Кьеркогор адам аябай умтулган бакыттын, кубанычтын туу чокусуна жетүү жок болуу деп эсептейт). Ошол улуу парзды аткарыш үчүн өмүрдөн аң-сезимдүү түрдө кечишти. Бирок, алар өлгөн жок. Алар, ар бири мындан ары да нивкилердин нивки боюнча жер үстүндө жашай беришин камсыздай турган жол көрсөткүч маяктарга айланышты. “Ушул таңда Кириск өмүр бою айтып жүрө турган өз жомогун тапкандыгын түшүндү” - деген, жазуучунун жыйынтык ою ушундай мааниге ишаарат жасап турат. Ал эми “Ак кемеде” болсо мындай улуттук моралдык бүтүндүк жок. Улуттук мораль миң жеринен андаалап сөгүлгөн үчүн, ал миң тешиктүү болгон үчүн Балага басса-турса анын “бир жеринен чыгып кетүүгө”, “түшүп калууга” шарт түзүп турат. Ойлоп көрүңүздөрчү, Баланын бармактай жүрөгү ошол кордондогу чоң адамдардын бири-бирине, ишине, Балага (демек келечекке) жасаган жоопкерсиз мамилесинен, сүйлөгөн сөздөрүнөн канча жолу “барча-барча тилингенин”. Баланын мындай ырайымсыз реалдуулуктан коргоноор саналуу гана баш паанектери бар. Алар: таятасы, анын Бугу эне жөнүндөгү түгөнбөгөн жомогу менен салт-санааны бекем кармаган принциптери (өзүнүн түшүнүгүнчө, алынын жетишинче), табияттын койну (таштардан, чөптөрдөн, гүлдөрдөн турган жаратылыштагы “достору”, балалык таза, наристе кыял менен өзүнө-өзү түзүп алган дүйнөсү), кийин буларга Кулубек кошулат. Зөөкүр Орозкулга, андан кем эмес, бирок өзүнчө, аялча зөөкүр, Орозкулдун арам ой, ниетинин

андан ары өнүгүшүнө өбөлгө түзүп турган, ал тургай зөөкүрдүк идеяларды берип турган, дайыма кара башына гана кам көрүп келген өгөй таянеге, алсыз-аргасыз Бекей таяжеге, өз пикир-ою жок, камгактай жеңил Сейдекматка каршы тура ала турган ушундай күчтүү “коргону” бар эле Баланын. Кийин, ал коргон бир жеринен, болгондо да негизинен “ураганын” көргөндөн кийин Бала ал коомдон “кетүүнү” чечет. Экзистенциализмдин “атасы” С.Кьеркегор: “Или-Или” аттуу эмгегинде эстетикалык сезим менен этикалык принципти карама-каршы коет. Адам тандоо укугуна ээ. Бирок, бир нерсени тандоо менен сен экинчи нерседен айрыласың. Мисалы, экзистенцияны тандасаң, этикалык-эстетикалык принциптер сенин жашооңо үстөмдүк кылат, т.а. этика-эстетикалык принциптер менен жашайсың, эгерде сен аны тандабасаң, анда сенин жашооң жалпы адамзаттык адамча жашоо принциптерине карама-каршы чыгат. “Ак кемеде” ушул трансформация ишке ашат. Момун чал Орозкулдун зомбулугун тандаары менен ал өзүнүн этикалык принциптеринен айрылды. Анын өзүнүн этикалык принциптери эстетика менен эгиз, жакын, бир тууган, эки башка нерсе болгону менен бири-бирине карама-каршы эмес эле, тескерисинче бир-бирин толуктап турчу. Ал эми Орозкулдун өзү түзүп алган жеке принциптери буларга такыр туура келбейт эле, ошондуктан, ал Момундун этикасы менен эстетикасын кабаты менен талкалады. Момундун жашоосу менен жашап, андан акырындык менен кийинки муунга берилип жаткан улуттук эстетиканы дагы, этиканы дагы. Булар жашаган кордондо экзистенциалдык феноменологиялардын орду кур-жалак калды. Т.а. Орозкул жакшылыкты тамыры менен жулуп, таманы менен тепсеп салды. Баланын жомогу ушинтип аябай аянычтуу аяктайт. “Ак кеменин” экзистенциясы ушу жерден бүтөт. Жазуучунун өз окурмандарына дем берип, үмүт байлаткан акыркы сөзү гана калат: “... Ошентип, сүзүп кеттиң... Чагылган сымал бир жарк этип көктү чийип өттүң... Чагылганды көк чагат, ал эми көк болсо түбөлүктүү, менин көңүл жубатаарым ушул” [Айтматов Ч. Чыг.5 томдук жыйнагы.2-т.,Б.: “Шам”1999, 265-393-б.] деп жазуучу, жарыкка дагы ошо Баладай жаркын сезимдерге мол сугарылган, жан дүйнөсү өтө сезимтал (экзистенциалдуу) балдардын жарала берээрине ишаарат жасайт... Ал эми “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөттө” экзистенция баштагыдан маңызы байып, жаңы күч, жаңы дем менен жашоого багыт алат. Ал трансценденттик күчкө болгон ишенимден улам күчөйт. М.Ф.Достоевскийдин “подпольеден” чыккан адамдарынын, светтик адамдарга караганда жашоодон үмүт үзбөө жөндөмдүүлүгүнүн көбүрөөк болуп чыккандыгы, алардын трансценденттик ишенимине, жашоого метафизикалык көз карашта болгондору менен байланыштуу түшүндүргөн жазуучу өзү. Мындай параллелдер менин жеке пикиримде М.Достоевский дагы, Ч.Айтматов дагы ишеним лагериндеги экзистенциалисттер болушкандыгын көрсөтөт...

Үчүнчү баптын биринчи параграфы боюнча корутундулар:

- Көркөм чыгарманын каарманды тарыхый процеске коюп, анын коомго карата ар түрдүү мамилесин (экзистенциалист же

“экзистенциалисттик вакуумда” экендигин) аныктоого жөндөмдүүлүгүн далилдөө;

- Жазуучулардын өз чыгармасында трансценденталдык сезим-туюларынын берилишинин маанилүүлүгү;

- Экзистенциалисттик чыгарманын негизги кредосу: автор өзү жашап жаткан доорду түшүнүүнү, өзүнүн ички карама-каршылыктарын түшүнүүнү максат кылат. Мындай чыгарма, адамдагы эң бир сырдуу эстутум деген күч менен байланыштуу экендигин ачып берүү;

- Адамдын азыр жасап жаткан кыймыл-аракетинин алдында көзгө көрүнбөгөн катмар-катмар генетикалык билимдер жаткандыгын ачып берүүгө көркөм чыгарма гана жөндөмдүү. Ошондуктан, алар экзистенциялуу;

- Экзистенциалисттик адабияттын эң негизги функциясы онтологиялык суроолорду коюу... Эгер, ал суроолор убагында коюлбаса жана туура коюлбаса, коомдун өнүгүүсү туура эмес жолго түшүп кетүү мүмкүндүгү чоң, эң эле жакшы болгондо, анын туура жолдо өнүгүүсү кечигиши мүмкүн;

- Экзистенциалист каармандын биринчи, башкы кредосу өзүнүн айланасындагы абсурдук кырдаалдар менен күрөшүүсү. Чыныгы экзистенциалист ээ болгон башкы рух феномени: бул башка адамдарга эркиндик жана жакшылык тартуулоо үчүн күрөшө алуучу адамдык сапаты болуп саналат;

- Улуттук экзистенциялоого түрткү болгон мотивдер катары, эң биринчи кошок жанры коюлат...

- Улуттук көркөм экзистенциясынын өзгөчөлүктөрү: анын башынан баштап, бүгүнкү күнгө чейин пантеисттик көз карашты чагылдыргандыгы, башаты идеологиялык негизде курулгандыгы (Манас баштаган баатырлардын образдары), профессионалдык адабияттын негизинен орус адабиятынын таасири астында калыптангандыгы жана орус адабияты аркылуу Батыш Европа адабиятынын салттарына интеграциялангандыгы, алардын көптөгөн көркөм ыкмаларын тажрыйбалап көргөндүгү менен шартталат.

Үчүнчү баптын экинчи параграфы: **Айтматовдун “Дениз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” повестиндеги магиялык реализм** деп аталышы айтып тургандай, мында Айтматовдун магиялык реализминин дүйнөлүк адабияттан өзгөчөлөнүп тургандыгынын себептери, Г.Г.Маркестин “Жалгыздыктын жүз жылында”, орус жазуучусу Н.Шундиктин “Белый шаман” романдарынын контекстинде талдоого алынат.

Француз жазуучусу жана сынчысы Эдмон Жалу адамдын, коомдун жашоосунда тез-тез кайталанып турган - табият мыйзамдарынын адамдарга али түшүнүксүз жолдору аркылуу ишке ашырылган кереметтүү, табышмактуу жагдайларды айрым жазуучулардын, реалисттик адабияттын принциптери менен сүрөттөгөн жаңыча ыкмасын 1931-жылы дал ушул термин менен (“магиялык реализм”) атап чыгат. Анан бул терминди венесуэлдик А.Карпентьер көркөм адабиятта укмуштарды пайда кылчу курч

реалдуулукту билдирүү максатында активдүү колдоно баштайт. Кийин, магиялык реализм көркөм методу менен жазылган негизги чыгарма катары латынамерикалык жазуучу Г.Г.Маркестин “Жалгыздыктын жүз жылында” романы бүт дүйнө окумуштуулары тарабынан таанылат. Магиялык реализмдин көркөм ыкма катары энергетикасы күчтүү экендиги, т.а. анын миф, фольклор, жомок жана адамдын аң-сезими, психологиясы менен табият мыйзамдарынын ич ара “алакасынын” таасири ж.б., ж.б., ушулар сыяктуу “суу ичер” булактары өтө көп болгондуктан, ушунча “күч” артынан улам демеп турган соолгус потенцияга ээ экендигин, магиялык реализмдин көркөм метод катары кабыл алышы тастыктап турат..

Габриэль Гарсия Маркес өзүнүн жогоруда аталган романында магиялык реализмдин жогорку үлгүсүн ишке ашырып, ушул көркөм багыттын эң көрүнүктүү өкүлү болуп калганы, айрым окумуштуулар жазгандай, аң-сезими өзгөчөлүү тарыхый жол менен өнүккөн уруулардын руханий нарктарын мурастап калган элдин өкүлү болгонуна байланыштуу¹. Бирок, мындай көз карашка макул болбогон дагы окумуштуулар бар. Мисалы, адабиятчы, латиноамерика адабияты боюнча специалист, ф.и.д., проф. А.Кофман минтип жазат: “В латиноамериканском литературоведении сложились три основные концепции в отношении источников магического реализма. 1-концепция: начало его лежит в фольклорно-мифологическом субстрате латиноамериканской культуры (в первую очередь индейском). Авторы 2-концепцию видят истоки магического реализма в сюрреализме. Третья концепция принадлежит А.Карпантьеру, закрепившему её в формуле “чудесная реальность”. Бирок, автор өзү ушул эле жерде биринчи концепцияга каршы чыгат: “Авторы первой концепции не принимают в расчёт того, что мифологическая культура сохранилась в Латинской Америке далеко не везде, что писатели, принадлежащие к этому течению, как правило, не относятся к фольклорной среде, а мифологические элементы включаются ими в литературные произведения по большей части сознательно”. [Кофман А.Ф. Истоки магического реализма в латиноамериканской литературе <https://bigenc.ru/> 2022, 9-июнь] Менин жеке пикиримде, А.Кофмандын акыркы пикиринде бир калпыстык бар жана ал, кыязы, бул окумуштуунун өзүнүн дагы аң-сезими “аң-сезим эволюциясынын” башка катмарында тургандыгына байланыштуу болушу мүмкүн. Ошондуктан, ал, жазуучуну өзүнө окшоштуруп, “Г.Маркес магияны чыгармаларында аң-сезимдүү түрдө колдонгон” деген ойду айтып жатат. Менин оюмча, жашоону магиялуу сезүүчүлүк Гарсия Маркестин улуттук архетибинде бар кубулуш болгон (мисалы, биздикине, кыргыздардын дүйнө таанымына окшош-Ч.Д.). Бир сөз

¹ Ацтек, майя, чибча, инкилердин дүйнө таанымы негизинен төмөнкү байыркы авторлор тарабынан жазылып калыңган: Франсиско де Авила – кечуа тилинде жазган перуан священниги. Ал кечуа элдеринен (кечуа-Түштүк Америкада жашаган индиялыктар, алар инкилер мамлекетинин маданий салттарынын мураскери болушкан) абдан көп этнографиялык маалыматтарды жыйнаган. Педро Симон-Эльдорадо жөнүндө мифтерди кайра иштеп чыккан. Бартоломе Арсанс де Орсуя-и-Вела-Эски жана Жаңы Свет мегаполисинин тургуну, миф менен тарыхтын биригишин иштеп чыккан. Жозе ди Аншиета-Канар аралдарынан чыккан испан священниги, тупи тилинин грамматикасын түзүүчү катары белгилүү.

менен айтканда, Гарсия Маркесте дүйнөнү магиялуу сезүү табигый түрдө бар болгондуктан, анын көркөм чыгармаларынан магия табигый түрдө орун алып, сөз болуп жаткан романынын көркөм структурасында негизги тирөөч түркүк катары функция аткарат. Мунун себебин, изилдөөчү Марио Варгас Льюса төмөндөгүдөй айткан: “Главное величие этой книги (“Жалгыздыктын жүз жылында” - Ч.Д.), состоит именно в том, что все в ней: действие и фон, символы и колдовство, предзнаменования и мифы – глубоко уходит корнями в реальность Латинской Америки, ею питается и в преобразованном виде отражает ее точно и беспощадно”. [Марио Варгас Льюса <https://sufler.su/> 2010, 10.09.] Ошондой эле белгилүү кыргыз адабиятчысы Д.Асакеева, магиялык реализмдин теориясы боюнча көптөгөн материалдарды үйрөнүп чыгып, “Латын америка адабиятынын магиялык реализминин түпкү негизин – индейцтердин цивилизациясы, ишеними, ой жүгүртүүсү, өзгөчө сүрөттөрү түзгөн” деп жалпылаган. [Асакеева Д. Адабият теориясы. 2016, 283-284-б.]

Каббалисттик, ламаисттик окуулардын жетишкендиктери, Эккарттын, Николай Кузанскийдин, Парацельстин, Я. Бёменин, Е.Сведенборгдун, Е.Блаватскаянын ж.б., ж.б. көптөгөн мистиктердин адамдарга реалдуу көрүнгөн, сезилген сыйкырлары В.Соловьев, Н.Бердяев сыяктуу орус философторунун чыгармачылыктарынын өнүгүшүнө зор таасири болгондугу, ал эле эмес табигый илимдин өнүгүшүндө (Д.И.Менделеевдин мезгилдик таблицаны түзүүсүндө) дагы мистика аралашкандыгы, илимдин тарыхы боюнча эмгектерде белгиленип келе жатат². Ошондой эле З.Фрейд, К.Юнг сыяктуу темирдей логиктер дагы өздөрүнүн илимий тажрыйбаларында айрым бир кереметтерге күбө болушкандыгын жашырышкан эмес. Ошентип, жөнөкөйлөтүп айтканда, дүйнөнү реалисттүү таануу гүлдөп жаткан мезгилде, кээ бир жазуучулар реалдуу жашоодон орун алган сыйкырдуу кереметтерди өз чыгармаларында реалдуу кыртыштан өнүктүрүп, анын чыныгы жашоодо кандайча ишке ашып жаткан механизмдин көрсөтүү аракеттери менен байланышта көркөмдөй башташканда (фольклордук чыгармалар мындай аракеттин жоктугу менен айырмаланышат), жогоруда эскерилгендей, ал кубулуш адабият таануу илиминде “магиялык реализм” ыкмасы же “багыты” деп таанылды. Эгерде, искусствонун бул көркөм багытка карай жолу кайсы чекиттен башталганына назар таштай турган болсок: өтүкчү Якоб Бёменин теософиялык изденүүлөрү Новалис³ башында турган немистик романтикалык мектепти жаратат, ал жол экспрессионизмге алып келет, экспрессионизмден магиялык реализмге чейин өсүп жетет... “Поэт должен созерцать сверхчувственный мир. Он должен отрешаться от действительности и становится безумным” деген Новалистин фразасы, магиялык реализмдин башкы белгилеринин бири, сверхсенсордуу чыгармачыл адам трансценденталдык же ошого жакын абалда туруп жараткан чыгармадагы өзгөчө көркөм катмар экендигин тастыктайт. Ошондуктан Г.Г.Маркес,

² Якоб Бёме Сам о себе. Урал LTD 1998.

³ Главные представители романтизма в литературе – Новалис, Жан Поль, Э.Т.А.Гофман. ... мистическая учения Бёме и др.

Алеко Карпентьер, Хорхе Луис Боркес, Хулио Кортасар, Ч.Айтматов жана башка, байыркы дүйнө тааным менен байланышын сактап калган элдердин өкүлдөрүнүн эзотерикасы менен, адамзат аң-сезиминин “балалык” наивный доорунан такыр алыс кетип, ал дүйнөнү, өздөрүнө илимий жаңылык катары кайрадан “ачып” жатышкан элдердин жазуучуларынын магияны реалдаштыруу ыкмаларында айрым айырмачылыктардын орун алышы, албетте мыйзам ченемдүү көрүнүш. Тактап айтканда, биринчилер, жөн гана өздөрү дүйнөнү кандай сезсе ошондой берише (Г.Г.Маркес баш болгон латинамерикалык жазуучулар жана кыргыз жазуучусу Ч.Айтматов, чукча элинин өкүлү Н.Шундик ж.б.), башкача айтканда, адамдын реалдуу жашоосунда магиялык кереметтерди кадыресе турмуштук факты катары бериши (“магия в магическом реализме имеет глубокие корни в реальном” Салман Рушди), алардын түпкү аң-сезиминде “магия катардагы нерсе болгондуктан” көркөм чыгармаларында ошо өздөрү сезгендей кылып табыгый түрдө трансценденталдуу көркөмдөшсө, экинчилерине (европалык жазуучуларга), магияны өз аң-сезимдеринде кайрадан өздөштүрүп чыгууга, анан аны окурмандар ишенгидей кылып реалдаштыруунун жолдорун издөөгө туура келген.

Ал эми магиялык реализмдин көркөм метод (ыкма) же багыт катары улуттук адабиятыбыздагы мазмуну, деңгээли, өзгөчөлүгү жөнүндөгү сөздү баштаардан мурда элибиздин коомдук аң-сезиминин өнүгүү тарыхы боюнча артка карай бир аз ракурс жасоо зарылдыгы бар, анткени, кечээки жакынкы тарыхында эле шаманизм - кыргыздардын абдан көпчүлүк бөлүгүнүн жашоосун жөндөөдөгү негизги таянычы т.а. өз социумун түзүүдө негизги таяныч - билими болгон. Турмуш-тиричилигин өткөрүүдө магияны кеңири практикалаган кыргыздардын аң-сезиминде (магиялык ритуалдарды аткаруу менен кыргыз өзүндө жогорку күчкө болгон ишенимди бекемдеген), исламга караганда шаманчылыкка болгон ишеним көбүрөөк сакталгандыгы, жашоо философиясында шамандык ишеним⁴ басымдуулук кылгандыгы тарыхый чындык экендигин, ал учур тууралуу жетишээрлик маалыматтар жазылып калтырылган маалыматтардан билебиз, ошондой эле, шаманчылыкка мүнөздүү көпчүлүк ырым-жырымдар бүгүн да акивдүү колдонулат. Эгерде, жогоруда айтылгандай Колумбга чейинки индиялык цивилизацияны жараткан ацтектер, майялар, чибчалар, инкилер сыяктуу уруулардын ишеними, дүйнө таанымы, адабияты, Латын америкалык адабиятында магиялык реализмдин жаралышына негиз болуп берсе, байыркы кыргыз дагы дүйнөнү магиялуу деп тааныгандыгы (табиятта сыйкырдуу күчтөр бар, аларды “ойготууга” болот деген ишеним), элибиздин байыркы дүйнө таанымын изилдеген көптөгөн илимий эмгектерден белгилүү⁵. Мисалы,

⁴ Шаманизм (шаманство) – древняя религия, в основании которой лежит вера в общение шамана с духами в состоянии транса («камлание»). Шаманизм связан с магией, анимизмом, фетишизмом и тотемизмом. Его элементы могут содержаться в различных религиозных системах. Википедия.

⁵ Баялиева Т; С.М.Абрамзон “Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер”, Алтымышбаев, ; Бөкөшов Ж. Кыргыз философиясы, Аалиева Г. Эзотерика в кыргызском фольклоре ж.б.,ж.б.

окумуштуу Г.Аалиева шаманчылыкка төмөнкү касиеттер тиешелүү деп эсептейт: кайыптан кабар алуу; төлгө салуу; жайчылык; олуялык; табыпчылык; сынчылык; төкмөчүлүк; манасчылык; батакөйлүк; санчылык; жаныбарлардын тилин түшүнүү; мүнүшкөрлүк; саяпкерлик ж.б. [Аалиева Г.Эзотерика в кыргызском фольклоре, Б.:2019, 78-б.] Биринчиден, бул өнөрлөрдүн баары бүгүнкү күндө да реалдуу, элибиздин турмушунда орду бар, эң керектүү (актуалдуу) кесиптер катары колдонулуп келаткандыгы, элибиздин кечээги эле тарыхында шаманчылыктын орду чоң болгон деген көз караш чындык экендигин тастыктайт⁶. Жана бул мисалдарды Латын Американы мекендеген уруулар менен Россиянын Сибириндеги майда элдердин дүйнө таанымындагы шаманчылыктын элементтерин кыргыздардыкы менен сан жагынан салыштырып көрүү үчүн келтирип жатабыз. Мисалы, казакстандык кино сынчы жана кино таануучу Гульнара Абикеева минтип жазат: «Давно кажется, что центральноазиатская культура (а значит, и литература, и кино), вслед за латиноамериканской, могла бы быть описана в терминах “магического реализма”. Семьдесят лет советской истории отдалили нас от естественного развития культуры. Именно сейчас происходит преодоление этих тенденций. Примером такого возвращения к истокам является новый фильм Эрнеста Абдыжапарова “Саякбай”, рассказывающий о величайшем народном сказителе эпоса “Манас” Саякбая Каралаева. В этом фильме представлены в равной степени этнографически достоверная реальность и магия, волшебство тенгрианского миропредставления. Фильм Абдыжапарова открывает новое направление в кино не только Кыргызстана, но и всей Центральной Азии». [Абикеева Г. “Магический реализм Эрнеста Абдыжапарова” <https://www.academia.edu/>] Байкалып тургандай, макаланын автору Орто Азия элдеринин бүтүндөй маданиятын дагы дүйнөнү магиялык таануунун жемиши катары кабыл алуу жөнүндө кеп козгоп жатат жана бул бекеринен эмес. Конкреттүү айтканда, биз деле сөз болуп жаткан маселеге карата ушундай позицияда экендигибизди жеткирүүгө аракеттенип жатабыз.

Ал эми Ч.Айтматов жөнүндө, ал “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” повестин жазып жатып, окурмандар ага ишенеби же жокпу деген суроолор менен өзүн кыйнаган, ишендирүүгө жол издеген деп айта албас элем. Ал, аталган чыгарманы жазып жатып, “Жамыйланы” же “Ак кемени” жазып жаткан сыяктуу эле өз архетибине тереңдеп кирип кеткендиги жана өзүнүн айткандарына өзү аябай ишенгендиги байкалат. Ошол “жакта” отуруп алып, тактап айтканда, ошол “жакка” (архетипке) өтүп алып, генетикалык эстетумду болушунча өйдө көтөрүп, ата-баба рухтары “шыбырагандарды” эле кагазга түшүрө бергендей таасир калтырат. Жана мындай ой жүгүрткөн бир эле мен эмес⁷. Чыгармада сөз башка бир элдин турмушу жөнүндө болуп

⁶ Ал эми айрым диний топтор, азыр, кыргыздардын шарият менен жашай баштагандыгына 10 кылымдан ашуун убакыт болду деген жалган маалыматты таңуулап, ага элдин көпчүлүк бөлүгү, айрыкча жаштар ишенип алышууда.

⁷ Үкүбаева Л. “Ч.Айтматов: эстетика жана улуттук негиз”. Ош. эле мындай ойлорун Г.Гачев “Чингиз Айтматов”, К.Асаналиев (“Өрдөн өргө”, “Кыргыз эпосунун жаңы доору”) 1977, К.Артыкбаев “Чыгармалар

жатканы менен андан “бир боорлукту”, ушунчалык “окшоштукту” сезбей кое албайсың. Повесттен экинчи дүйнө (кыялдагы) ушунчалык жакын, ушунчалык тааныш сезилет. Ал дүйнө менен пикир алышуунун көптөгөн белгилери, символдору өз алдынчалуу болгону менен (нивкилер деңиз жээгинде жашаган эл болгондуктан, символдору да ошого жараша калыптанган да), баары бир бизге ушунчалык жакындай сезилет. Бул окшоштукту аң-сезимдин өнүгүү деңгээлдеринин типологиялык окшоштугунан улам деп эсептөөгө болот деп ойлойбуз. Ушундай сезимден улам, Ч.Айтматов “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” повестин жазууда, өзүнүн улуттук архетибине көбүрөөк таянган болсо керек деген ой келбей койбойт. Негизи, кайсы жазуучу болбосун, өзүнүн улуттук архетибине таянбай туруп магиялык түшүнүктөрдү көркөм берүүсү мүмкүн эмес, анткени, аларды “асмандан” алууга мүмкүн эмес, мурдагыдай, пенделик турмуш-тириликтиң “үстүңкү” бетинде дагы жаткан жери жок. Азыркы кезде магиянын соолгус булагы, адамдардын (улуттун) түнт-аңсезими (архетиби) гана боло алат...

Ушу жерде эскере кете турган бир кызык жагдай бар, ал орошон ойчул окумуштуу К.Асаналиевдин, белгилүү адабиятчы, ф.и.д., профессор Л.Үкүбаеванын “Чыңгыз Айтматов: эстетика жана улуттук” негиз аттуу монографиясына жазган баш сөзүндө: “Ч.Айтматовдун чыгармаларын качан болбосун көлөкөдөй ээрчип жүргөн “Ч.Айтматовдун каармандары кыргыз эмес, кыргызга окшобойт, алар “метис” деген сыяктуу сөздөр болгон... Ал эми Л.Үкүбаеванын сөз болуп жаткан эмгеги: канчалык даражада жазуучунун көркөм адабий ишмердиги улуттук субстанциядан өөрчүп чыкканын белгилөө гана болгон”.[Асаналиев К. “Айтматовду таануунун жаңы сапаттык баскычында”// Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов: эстетика жана улуттук негиз Б.: 9-б.] Профессор Л.Үкүбаева болсо, өзүнүн сөз болуп жаткан эмгегинде: “...Г.Гачев буга чейинки пикирлерден айырмаланып Ч.Айтматовдун аң сезиминде фольклордук-эпикалык традиция катышып, жандуу аракетте - деген ойду биринчи айткан жана тааныган” Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов:эстетика жана улуттук негиз. Б.: 109-б.] деп жазат⁸. Белгилүү адабиятчы И.Лайлиеванын Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы улуттуктун канчалык терең экендиги жөнүндөгү дүйнө окумуштууларынын пикирлерин келтирген мисалдарын ушу ишибизде көп жолу белгилеп өткөнбүз. Ал эми Айтматовдун чыгармаларында элдин чыгармачылык генийи кантип орун алгандыгы жөнүндө профессор К.Асаналиев: “Жазуучунун чыгармачылык ой жүгүртүүсүнөн, анын азыркы реализминен, эпос анын жазуучулук манерасынын жеке касиети сымал бөлүнгүс бүтүндүгү сыяктанып көрүнөт”[Асаналиев К. “Айтматовду таануунун жаңы сапаттык баскычында”// Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов: эстетика жана улуттук негиз Б.: 9-б.] – деп жазган. Айтса айтпаса, биздин азыркы аракетиниз,

жана ойлор”1974, А.Эркебаев (“Эпостон эпосто”), Ж.Сааданбеков (“Философия Чингиза Айтматова”) 2013 билдиришкен

⁸ Ал эми көптөгөн окумуштуулар фольклордук-мифтик дүйнө таанымды кеңири трактовкалоо магиялык реализмдин эң ишенимдүү белгилеринин бири экендигин белгилеп келишет.

Ч.Айтматовдогу улуттук негиз, анын магиялык реализминен дагы өзгөчө сезилет – деген ойду жеткирүүдө болуп жатат. Мисалы, көзгө көрүнбөгөн “экинчи дүйнөнү” (“параллелдүү дүйнөнү”) ачыктоо, (реалдуу дүйнөгө алып чыгуу) механизми жөнүндө магиялык реализм чеберлеринин бири, италиялык жазуучу Массимо Бонтемпелли “... азыркы искусствонун негизги милдети: адамга өзүнүн руханий ата мекенин өз алдынча “руханий геометрия” жасоо аркылуу кайрып берүү” деп эсептейт.

Бонтемпеллинин айтуусу боюнча: адамдын жан-дүйнөсү ички жана сырткы эки реалдуулуктан турат, жана ошол эки чындыкты сүрөткер (Бонтемпелли үчүн ал сөзсүз түрдө жазуучу(прозаик) болуш керек), бири-бирине кайрадан кынап чыгыш керек (биз муну ишибизде, чукча элинин жазуучусу Н.Шундиктин: шаман Пойгиндин өзүн-өзү сезүүсүн (жан-дүйнө абалын) кандай көркөмдөгөндүгүнүн мисалында көрсөттүк-Д.Ч.). Ал өзүнүн прозасында “реалдуу дүйнө” менен “кыялдагы дүйнөнү” органикалуу кыйыштыра алгандыгы, “магиялык реализм” багытындагы негизги өзгөчөлүгү болуп саналат. Мында, жазуучунун кыялы алдыңкы орунга чыгат, анткени ал өзүнүн кыялысыз ХХ кылымдын татаал “параллелдүү дүйнөсүн” кайрадан түзүүчү жаңы мифтери менен легендаларын жарата алмак эмес”. [Массимо Бонтемпелли Избранные сочинения http://az.lib.ru/b/bontempelli_m/] Латынамерикалык адабиятка “магиялык реализм” деген түшүнүктү биринчи алып келген Услар Пьетри латынамерикалык магиялык реализмге мүнөздүү белгилер катары: “символдор менен архетиптер, мифологизм жана магиялык башталмалар менен иштөө” деп көрсөткөн. Эгерде, Ч.Айтматовдун чыгармаларын, айрыкча, “Ак кеме”, “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” повесттери менен “Тоолор кулаганда” романынын мазмунуна абдан көңүл коюу менен тереңдеп баш баксак, жогорудагы белгилердин бардыгы бар экендигин көрөбүз. Негизи эле дүйнөлүк адабият таануу илиминде Айтматовдун чыгармачылыгындагы миф менен фольклордун орду жөнүндө абдан көп изилдөөлөр жазылып келет⁹. Мунун себебин, албетте, жазуучунун өзүнүн, аң-сезимдин байыркы эки пластында жаралган көркөм дүйнөгө карай өзгөчө мамилеси менен (“жан-дүйнөсүнүн бөлүнгүс бир бүтүндүгүндөй”) шартталгандыгын эске алууга тийишпиз. Адабият таануу илиминин теоретиктери магиялык реализм багытында жазылган чыгармаларга айныгыс таандык дагы бир белги катары: “... мифтин, дүйнөнү түшүнүүнүн куралы катары алдыңкы планда берилиши” – деп белгилеп келишет. Көрүнүктүү философ-адабиятчы, айтматовед К.Ибраимов Ч.Айтматовдун миф-колдонуучу жана миф-жаратуучу катары чыгармачылык чеберчиликтерин изилдеген көптөгөн илимий изилдөөлөрдөн мисалдарды келтирүү менен төмөнкүдөй жыйынтык чыгарат: “Как быть человеку перед лицом социальных катаклизмов и надвигающихся антропологических катастроф,

⁹ Г.Гачев “Чингиз Айтматов (в свете мировой культуры)” (1988). К.Ибраимов Мифологическая архаика и концепция человека и природы в современной литературе; (1991). Миф и миропонимание в гуманистической философии Ч.Айтматова (1998); Ж.Сааданбеков “Философия эпоса “Манас” 2020. Ж.б., ж.б. көптөгөн изилдөөлөр

чреватых вырождением и самоуничтожением мировой цивилизации? Есть ли пути из этой экзистенциальной ситуации? Может, искомый образ жизни кроется в том, как это показано в повести “Пегий пёс, бегущий краем моря”, когда попавший в стихию Хаоса людской род, ради сохранения и во имя продолжения бытия, передав весь свой нравственно-духовный опыт потомку, покидает земной мир, превращаясь потом в ветер, звезду, волны – природные силы, сопутствующие выживанию пожертвования бездну Хаоса, обратив его в конечном счете в упорядоченный Космос”. [Ибраимов К. Миф и миропонимание в гуманистической философии Ч.Айтматова, 1998, 38-б.] Чындап эле, окумуштуу А.А.Гугнин да белгилегендей, Ч.Айтматовдун “... Ала-Дөбөттөгү” каармандары “XX кылымдын койнунан XXI кылымга чакырык таштап” алдыда болчу, адамзаттын өзүн-өзү жоготуп коюу сыяктуу коркунучтуу келечеги жөнүндө кабар берип жаткансыйт. Адамдардын өзүн-өзү бардык балакеттерден (табияттын стихияларынан тартып, адам өз акылы менен жараткан технологиянын кайра өзү курмандыгы болууга чейинки) сактап калчу жол – ата-бабалардан калган жашоо философиясы экендигин көрсөтүп, аны сактоого чакырык ташталат (байыркы космоско кайра кайтууга чакырык ташталат-Ч.Д.). Баланы “деңиз алааматынан” физиологиялык жактан тирүү калганга чейин жеткирген аталар, эми бири жылдызга, бири шамалга, бири толкунга айланышып, Кирисктин нивкилерди баштап, андан ары алып кетүүсүнө жол көрсөтүүчү маякка айланышты. Ал маякты башкалар, айрыкча кийинки муун “көрүшү”, жашоосунда “пайдаланышы” үчүн сөзсүз түрдө Кирисктин анын “көз алдында” жылдызга, шамалга, толкунга “айланып” кетишкен аталар жөнүндөгү жомогу керек. Ал жомоксуз нивкилердин андан аркы адамдыкка, адамдык улуулука карай кетүүчү “жолун” элестетүү мүмкүн эмес. Ал эми андай “жолсуз” (адамдарды адамдык улуулука алып барчу) адамдардын жашоосу эч кандай мааниге ээ эмес. Жана нивкилер үчүн бул жомокту Кирисктен башка эч ким жарата албайт...

КОРУТУНДУ. Улуттук адабиятыбызда магиялык реализм көркөм методу өздөштүрүлгөндүгүн, анын бардыгын аныктоого, тастыктоого аракет кылган бул параграфта, төмөндөгүдөй илимий корутундулар чыгарылды:

- кыргыз элинин өз архетиби менен байланышын үзбөгөндүгү анын көркөм чыгармачылыгына дайыма таасир этип келгендиги;
- Ч.Айтматовдун магиялык реализми терең улуттук өзгөчөлүктөр менен чагылдырылгандыгы;
- Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестинде башталган магиялык реализм “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” повестинде жетилдирилгендиги;
- Магиялык реализмдин ишенимдүү белгилердин бири: элдин образын поэтизациялоо Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында башынан эле башталгандыгы, т.а. магиялык реализмдин элементери Айтматовдун чыгармачылыгында дайыма болгондугу жана бул сапаты Айтматовдун

чыгармаларынын социалисттик реализм методуна анча сыя бербейт деген көз караштардын жаралышына негизги себеп болгондугу;

- “Деңиз бойлой жорткон Ала-дөбөт” повестинде Ч.Айтматов миф жаратуучу катары чеберчиликтин жогорку тепкичине көтөрүлө алгандыгы Орган, Эмрайн, Мылгун сыяктуу кадыресе адамдардын символдорго айлануу процессин ишенимдүү көрсөтө алгандыгы;

- Жана Г.Г.Маркестин “Жалгыздыктын жүз жылында”, Н.Шундиктин “Белый шаман” романында, Ч.Айтматовдун “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт”, “Ак кеме” повесттеринде, “Тоолор кулаганда” романындагы магиялык реализмдин окшоштук жактарынын мыйзам ченемдүүлүктөрүн тастыктоо иштери жасалды.

К.Акматовдун “Архат” романынын метафизикасы - И.Канттын “Таза акыл-эс” концепциясынын контекстинде жана “Сыйкырчылыктын болумдагы орду жана анын К.Акматовдун “Архат” романында көркөм интерпретацияланышы” деп аталган үчүнчү-төртүнчү параграфтарда изденүүчү метафизикалык, этика-эстетикалык структурасыз кандайдыр бир олуттуу көркөм чыгарма болушу мүмкүн эмес деген көз карашын негиздөөгө аракет жасайт. Көркөм чыгармачылыктын алмустактан берки башкы объектиси болгон: адамдын, адам болумунун (бытиесинин) онтологиясы ушул үч системадан (метафизика, этика, эстетика) турат деген философ окумуштуулардын көз караштарына таянуу менен Кыргыз эл жазуучусу К.Акматовдун “Архат” романынын метафизикасын илимий талдоого алат. Адам адам болуп жаралган белгисиз мезгилден бери карай ушул күнгө чейин алек болуп келаткан жалгыз иши ушу: дүйнөнү аңдоо, ага өзүнүн принциптерин орнотуу, табияттын кооздугу менен тең тайлаша ала турган сулуулукту жаратуу аракеттери болуптур. Адамдын мындайлыгы: анын, башка макулуктардан айырмаланып ой жүгүртүүгө жөндөмдүү акыл-эси менен, ошол акылынын улам өсүп-өнүгүп, тынымсыз алдыга жылып, артынан кубалатып убайымга салуучу, ой ойлобой тура албас адаты менен байланыштуу экендиги Европада Парменид, Сократ, Платон, Аристотелдерден башталып, Ф.Бэкон, Декарт, Гегель, Канттарга акыл-ой элеги аркылуу өтүп, М.Хайдеггерге (биздин мезгилге) чейинки жеткен сапарында бул байыркы табышмак (адам аң-сезиминин, акыл-эсинин, таанып-билүү эволюциясынын табышмактары) ар тараптуу жана терең, диалектикалуу изилделип, такталып жүрүп отургандыгы философиянын тарыхынан жакшы белгилүү.

Адамдын акылы, таанып-билүү жөндөмдүүлүгү боюнча баш катырган философтордун сап башында турган И.Кант, улам тереңдеп изденген сайын адам акылы дайыма өзү билбеген, өз учурунда биле албай турган туңгуюк маселелердин алдына келип туруп калмайынча, жыла албай калгыча (Одиссейге окшоп), алдыга кете бербей, адам акыл-эсинин түбөлүктүү табышмагы экендигин дагы айкыныраак туюнган. Жана мындай абалдын түбөлүктүү экендигин бизге замандаш, математик-философ В.В.Налимовдун “Эгер, биз, өткөндүн алыскы жана жакынкы кездерине көз

таштап көрсөк, билгенибизге караганда билбегенибиз көбүрөөк өскөндүгүн байкайбыз” деген корутундусу таасындайт. Ушуга окшош, же, жакын маанидеги ойду, ушул жаатта изденген бардык эле окумуштууларга таандык пикир катары кабыл алсак болот. Анткени, адам акыл-эсинин перспективасы жөнүндө мындан башкача жыйынтыкты коомдук-гуманитардык илимдин өкүлдөрү да, так илимдин, табыгый илимдин корифейлери да айта алышпаптыр. Чындыгында, адамдын адамдык маңызы ошол билбегени менен аныкталаарын В.В.Налимов мындайча белгилейт: “Биздин личносттун моделин куруу аракетин биз өз ичине билгенибизди эле эмес, билбегенибизди дагы камтыырын билебиз. Аны биз канчалык так жана терең сүрөттөсөк, биздин көз алдыбызга, биз билбеген паттерндер ошончолук ачык тартылат. Жана ошол билбегенибизди билгенибиз, билген билимибизге караганда маанилүүрөөк деп ойлойм. Билбөө дайыма билгенге караганда мазмундуураак болот. Себеби, ал бизди изденүүгө түртөт, дүйнөгө, жана анда өтүп жаткан өзүбүздүн болумга таң калууга аргасыз кылат. Таң калуу менен жашоо мааниге ээ болот. Ал биздеги (психологиябыздагы-Ч.Д.) азыркы психиатрлар *экзистенциалдык боштук* деп атама беришкен коркунучтуу желмогузду жок кылат”. [В.В.Налимов “Спонтанная сознания” М.: “Прометей”, 1989. <https://docs.yandex.ru/>] Жана түбөлүккө ушундай.

И.Кант “бакыт” деп: ой жүгүртүүнүн жана эркин көз карандысыздыгын гана эсептеген. Ал эми бүгүнкү күндүн белгилүү философторунун бири, саясат таануучу С.Кургинян: Адам эч качан табияттын мыйзамдары менен келишип отуруп калган эмес, табияттын ыркына көнүү бул адамдык акыл-эске таандык эмес, Адам дайыма рамкадан чыгууга умтулат – деп, Канттын сезим-туюмундагы эркиндикке болгон эңсөө сезими, жалпы адамзат үчүн тоталдуу жана универсалдуу касиет экендигин көрсөткөн. Ошондой эле, адамдын шору да, бактысы да анын айлана-чөйрөсүн таанып-билүү жөндөмүнүн өзгөчөлүгүнө жана ага карата ар кимдин өз тартибин орнотууга жасаган аракетине жараша экендиги жөнүндөгү Канттын этикалык маселелер боюнча айткан-дегендери эмгиче актуалдуулугун жоготпой келет. Муну жеке адамдын, же, ар кандай деңгээлдеги топтун (мисалы, улуттун) мисалында карап көрсөк болот. Биздин улут, өз ата-бабасынын космосу менен (ааламга орноткон өз тартибинин онтологиясында) ушу заманда өзүн кандай сезип жаткандыгын көркөм жалпылоого алуу, К.Акматовдун “Архат” романынын башкы маселеси болуп коюлгандыгын, мезгил талабынын - жазуучунун акыл-эсине доминанттык кылгандыгы катары кароого болот. Себеби, К.Акматов өмүр бою жазуучулукту, коомдук ишмердүүлүктү жана мамлекеттик бийлик структурасында жетекчилик кызматтарды аркалап жүрүп, даанышман курагына жеткен мезгилинде, адам катары улуттук болумдун трансценденталдык өлчөмдөрүн интуитивдүү түрдө сезип, алар кечиктирилбестен, дал ушул мезгилде метафизикалык өңүттөн чечмелөөнү талап кылып тургандыгын түшүнгөн. Романдык окуя – адилеттүүлүктү минималдаштырууга каршы (кыргыз бийлигинин аракетине), аны

абсолютташтыруунун (буддисттик принциптердин жобосуна ылайык) аракетинен башат алып, ошонун тегерегинде, жазуучунун өзүндө иштеп чыккан, калыптандырган этика – эстетикалык көз караштарынын системасы менен тамырлаш өнүгөт. Философ С.Кургинян адамдын (улуттун) деградациясын төмөнкүдөй схемада көрсөтөт: “...эгерде адамда (улутта) идеял жок болсо, анда стратегиялык максат-мүдөөлөр болбойт, максат-мүдөөлөрсүз, адамда стратегиялык проект пайда болбойт, келечекке карай проектиси жок улутта: энергия, мотивация, максат болбойт, буларсыз баалуулук жок, баалуулуксуз норма, жобо, каркас жок, булардын баары жок болгондон кийин, личность жок, личность жок жерде нукуралык жок, нукуралык жок жерде рамканы талкалап чыга турган – күч, мүмкүнчүлүк жок. Адамдын (улуттун) ичинде этика-эстетикалык структура болбосо, ал мөмө бере албайт (прогрессивдүү идеяларды табуучу, алып жүрүүчү боло албайт - деген мааниде-Ч.Д.), анда, ички баалуулуктардын структурасынын ордуна, адамдык касиеттерди жок кылуучу шыпыргыч - симукляр (болумуш, этимиш этилген иллюзиялуу, алдамчы көрүнүш) пайда болот, симукляр болсо логосту жок кылат, логостун жоктугу, стратегиялык мазмунду жок кылат, стратегиялык мазмундун жоктугу – элементардык компотенттүүлүктүн, элементардуу адекваттуулуктун жоголушуна алып келет. Андан кийин адам лакейчик, официантчик ж.б.... сыяктуу бирөөлөргө элементардуу тейлөөчүлүк кызмат көрсөтүүдөн башкага жарабайт” – дейт (өмүрү тейлөөчү кызматты аркалап көрбөгөн элибиздин абдан көп өкүлдөрү Россиянын көчөлөрүн шыпырып, идиштерин жууп жаткандыгы – компотенттүүлүктүн (тил билбегендик, заманбап технологияларды өздөштүрбөгөндүк) жоктугунан эмес бекен). Кыргыз мамлекетинде дал ушундай маңызды жок кылуучу шыпыргыч (симукляр) пайда болгонун (чоңдордун, депутаттардын, окумуштуулардын ж.б. арасында ушундай болумуш эткендер аябай көп, ал эми чыныгы компотенттүүлөрдүн аябай аздыгы), улутту кучагына алган нравалык кризисттик алкакты талкалап чыгып кете турган күч улам барган сайын азайып баратканын жазуучу К.Акматов абдан жакшы түшүнгөн. Ошондуктан, “Архаттын” баштан-аяк мазмуну мына ушул улуттук кризис жөнүндө. Тагыраак айтканда, К.Акматов романында кыргыз элин (улутту) регресске алып бараткан жараян, эгемендүүлүк алгандан алда канча мурун, советтик идеологиянын диктовкосу алдында түзүлгөн советтик билим берүүнүн коомдук-гуманитардык тармагынан башталганын көрсөтүп (иштин жүрүшүндө романдан менин бул оюмду бекемдөөчү көптөгөн мисалдар келтирилет), азыр да улантылып жаткан мындай процесске буддисттик принциптеги инсанды тарбиялоо ыкмасын каршы койгон. Болгондо дагы буддизм кыргыздын түпкү дүйнө таанымы, же, ага абдан жакын көз караш деген концепцияны жылдырган. С.Кургинян өзүнүн “Сопротивление в условиях регресса” аттуу формуласында, элита менен криминалитеттин ордунун алмашуусу эмнеге алып келээринин схемасын тарткан, андан да кудум эле Кыргыз Республикасында жүрүп жаткан саясий жараянды көрүүгө болот.

Бизде криминалитет ачык-айкын аракеттеги объектиге айланып, реалдуулукту түзө баштаганына көп болгону төмөндөгүлөрдөн байкалат: иш-аракети күмөндүү адамдардын ачык жашашы, тегерек-четке кеңири таанымдуулугу жана кадыр-баркынын өсүшү, бай жашашы, кимдир-бирөөлөргө кайрымдуулук кылышы, жаш балдардын кримавторитетти өзүнө кумир тутуп, келечекте ошолорго окшогусу келиши, кыздар күйөөсүнүн кримдүйнөнүн адамы болушуна каршы эместиги, кримчөйрөлөрдүн мыйзамсыз иш-аракеттерине закондун таасир эте албай калышы (романдагы “түнкү империя” ж.б. эпизоддорду эстеп көрөлү), элита, криминалдык чөйрөнүн ордуна тар чөйрөгө камалып, эч нерсеге таасири өтпөй калышы (окумуштуулар С.Жигитов менен С.Кадыровдун образдарында берилет). Интеллигенция коомдогу эң начар жашаган катмарды түзүп калышы (Жылдыз менен Таштандын турмушу). С.Кургиняндын схемасы боюнча ошол мезгилде метафизика пайда болот. Ичинде жарыгы (жемчужина) бар Икс (X) жашоого келет, ал ошол жарыкты кайсы бир жакты көздөй өнүктүрүүсү керек... Бирок кантип?... Иксти алыска чакырган Игрик (Y) пайда болот. “Архаттын” баш каарманы Адилет дал ушул схема боюнча өнүгөт. Адегенде ал өзгөчө туюм менен төрөлөт. Андан соң бала каяктандыр келип жаткан “үндөрдү” тыңшоо үчүн “Үч кудук” аталган үйдүн алдындагы селкинчекке качып, үй-бүлөсүн убаймага салат. Роман Адилеттин дал ушул белгисиз жактан келип жаткан “чакырыкка” кайдыгер боло албаган адатынан башталып түйүндөлөт. С.Кургиняндын “... аң-сезимдин төртүнчү этажы” жөнүндөгү теориясын Россияда айрымдар сынга алып жатканы менен, адам мээсинде ушундай кубулуштар боло тургандыгы жөнүндө З.Фрейддин айткандарын буга чейинки параграфтарда келтиргенбиз.

Романды алгачкылардан болуп профессионалдуу адабий талдоого алган, сынчы-адабиятчы окумуштуу Кеңешбек Асаналиев минтип жазган: “Архатта” сүрөттөлгөн буддизмдин жол-жоболору, эреже көрсөтмөлөрү, Тибеттин храмдары, ламалардын жүрүм-турумдары, байыркы диндин окуу тартиби ж.б. бул анчейин романдык фон, көркөмдүк шарт-жагдай, ал эми чыгарманын түпкү нугунда жайгашкан, сюжеттик философияны жараткан Окуя, бул бийлик менен Адилеттиктин эзелтен каардуу айыгышкан конфликтиси, эч качан бүтпөс, эч кимиси артка чегинбес күрөшү”. [Асаналиев К. “Бийлик жана Адилеттик”//К.Акматов Чыг.7 томдук жыйнагы, Б.: 2012, 6-т., 177-193-б.] Мен бул сүйлөмдөгү “сюжеттик философияны жараткан Окуя ... “ деген фразага атайы токтолуп өткүм келет. Себеби, К.Асаналиев изилдөөсүн адабият таануучулук багытта жүргүзүп жатып, чыгарманын тереиндеги семантикалык катмарларда, жазуучунун, адамдык акыл-ой категориялары жөнүндөгү, анын нравалык касиеттеринин башкы булактары жөнүндөгү, коомдук моралдык-этикалык принциптер жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрүнүн мухити “уюп” жатканын даанышмандык менен туя алган. Ушул фразанын маанисине андан ары тереңдеп, абдан үнүлүп карап көргөнүбүздө, чындап эле “Архатта” Адам турмушунун түркүн-түрдүү жагдайларынын бийиги менен тереинин сырлары, жайыгынын кенендиги

менен жапысынын себептери, тактап айтканда философиянын мифогендик да (мифтик түшүндүрүүлөрдүн берилиши), гносигендик да (жөнөкөй билимдерди кеңири корутундулоо аркылуу таанып-билүү булактарынын көзүн ачуу), метафизикалык дагы концепцияларын колдонуу менен, Ч.Айтматов, К.Асаналиев, А.Эркебаев, А.Акматалиев, И.Лайлиева жана башкалар белгилегендей, мурда-кийин улуттук адабиятыбызда кезикпеген түрдүү-түмөн кырдаалдарда жана бир канча көркөм ыкмалардын (реалисттик, романтикалык, экзистенциалисттик, модернисттик, постмодернисттик, конспиративдик, детективдик, мистикалык, илимий фантастикалык) контаминациясында көркөм чечмеленгендиги ачылып чыга келет. Эң негизгиси, романда, адамда нравалык касиеттин пайда болушу (аны адам кайдан алат деген суроого жооп катары), өнүгүшү жана аракетке келиши, күрөшү жөнүндө ар түрдүү диндердин (атеисттик жана теисттик) жана мистика менен романтиканын контекстинде принципалдуу түрдө өз алдынча чечмелөөгө батынуу аркылуу чыгармада жазуучунун өзгөчө антропологиялык “жесттеринин” байкалышы, М.Хайдеггердин “Метафизика в собственном смысле слова принадлежит к “природе человека”. Она не есть ни раздел школьной философии, ни область прихотливых интуиций. Метафизика есть основное событие в человеческом бытии. Она и есть само человеческое бытие” [Хайдеггер М. <https://ru.wikipedia.org/>] дегенин эстетет. Аталган параграфтарда К.Акматовдун “Архат” романына катылган ушундай сырларды илимий чечмелөө үчүн аракеттер жасалат.

К.Акматовдун “Архат” романынын метафизикасы - И.Канттын “Таза акыл-эс” концепциясынын контекстинде жана “Сыйкырчылыктын болумдагы орду жана анын К.Акматовдун “Архат” романында көркөм интерпретацияланышы” деп аталган үчүнчү-төртүнчү параграфтардын корутундулары:

- Изденүүчү, жазуучу К.Акматовдун сөз болуп жаткан романында, азыркы илим-билимдин жетишкендиктери түшүндүрө албаган “кереметтерди” колдонгондугунун себептерин: кванттык физиканын акыркы мезгилдердеги ачылыштары менен түшүндүрүүгө аракет жасайт;
- Романда Чыгыш медитациясынын адамдын ички мүмкүнчүлүктөрүн “ойготуудагы” күчүн, жазуучу реалдуу көрсөтүүгө жетише алгандыгынын себеби катары: чыгыш окуусу: адамдын ички, менталдык абалын өзүнө таанытууну биринчи максаты катары койгондугу деп көрсөтүлөт;
- Жогорудагы мисалдардагы мааниден алып караганда К.Акматовдун сөзгө алынып жаткан “Архат” романы, накта метафизикалык маңызга сугарылган көркөм текст. Мында жазуучу аң-сезимдүү түрдө ушул багыттагы дүйнөлүк тенденцияларга ориентир алганы менен, бейаң-сезим деңгээлинде, ал, чындыгында элдик, улуттук метафизикалык түшүнүктөрдү көркөм трактовкалаган;

- Магиянын (сыйкырдын) адамзат турмушундагы орду жөнүндө болсо изденүүчү төмөнкүдөй пикирге келет: магия алгачкы коомдо социалдык структураны негиздеген, ишмердүүлүктүн негизги формаларын уюштурган, индивидуалдуулуктун жана бардык руханий жана практикалык жаңылыктарды колдонуу чөйрөсүнүн өнүгүшүнүн негизи болгон;
- Диссертант, жазуучу К.Акматов “Архатта” “рухтун”, “мендин” эволюциясын батыш жана орус философиясынын схемасы аркылуу көрсөтөт деген бекем пикирге келет;
- Изденүүчү жазуучунун Миларепанын деңгээлиндеги олуянын (X кылымда реалдуу жашаган тибеттик монахтын) образын жаратып, бирок ага, кыргыз улуту, кыргыз мамлекети үчүн эч кандай пайдалуу иш жасатпай койгондугунда терең сыр бар деп эсептейт: ал чыгармада, кыргыздын денине катылган акыл-эси, логикасы, чыгармачылык күчү, кара күчү кандай ысырап болуп “төгүлүп-чачылып” жатканынын аянычтуу сүрөтүн тартканынан көрүнөт деп эсептеп, аларды ишенимдүү аргументтер менен ачып берет;
- Жазуучу, нравалык категориялардын баарын Адилеттүүлүк феноменине байланыштыруу менен анын бүт дүйнөдөгү азыркы абалы жана айрым тарыхый мезгилдери жөнүндө кеп козгоп, анын айланасында жүргөн кагылыштардын, күрөштөрдүн жүрүшүн сүрөттөөдө мистиканы кеңири пайдаланат жана көптөгөн мисалдар аркылуу сыйкырчылыктын тээ тереңинде жаткан, илим ачууга улам жакындап бараткан, бирок, толук ачып бүтө элек, адам мээсинде жана табиятта али адам өзү колдонууга батыны жетиле элек реалдуу күчтөр менен мүмкүнчүлүктөр жаткандыгына окурмандарын, бул жааттагы илимий аныктамалар аркылуу ынандыргысы келгенин актоочу жагдайлар бар экендигин изденүүчү дүйнөлүк метафизикалык, физикалык илимдер аркылуу тастыктоого далалат жасайт.

IV БАП. Улуттук адабият: романтизм, “эң жогорку маанидеги реализм”, модернизм жана постмодернизм

Кыргыз улуттук адабият гаануу илиминде кыргыз профессионал адабияты негизинен, реалисттик көркөм методдо ишке ашырылган көркөм кубулуш катары каралып келгендиги белгилүү. Кыргыз адабиятындагы романтикалык багыт, метод жөнүндө улуттук адабият таануу илиминде эгемендүүлүк учурунда гана кеңирээк сөз боло баштаптыр. Мисалы, профессор О.Ибраимов: 20-жылдардан берки кыргыз поэзиясында, жаңы заманга чакырык, лозунгдар алдыга чыгарылып, 30-жылдардын жарымынан тартып гана кыргыз поэзиясы предромантикалык этапка өткөндүгүн, акындар ырларында личносттук сапатты, өзүнүн жеке “мени” жөнүндө жаза баштагандыгын белгилеген. Ошондой эле, 30-жылдардагы кыргыз романтизминин дүйнөлүк романтикалык тенденциялар менен үндөштүгү жазуучулардын өз чыгармаларында тарыхты көркөмдөөгө жасаган аракеттерден дагы көрүнөт – дейт окумуштуу.

Б.Дюшебекова Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын баштапкы мезгилиндеги повесттердеги романтикалык элементтерге дагы көңүл бурган.

Жана Ч.Айтматовдун чыгармаларына карата мындай көз-караш профессор А.Садыковдон дагы кезигет.

Адабиятчы Д.Асакаева “Адабият теориясы” окуу китебинин романтизмге арналган бетинде: “... адабиятчы О.Ибраимовдун айтымында “Жамыйла”, “Аптап”, “Делбирим” повесттери кыргыз романтизмдин 50-60-жылдардагы эң көрүнүктүү үлгүсү” деген сөзүн келтирген [167]. Ч.Айтматовдун көркөм дүйнөсүндөгү романтикалуу менен катаал реализмдин минтип катар жүрүшү, жазуучунун чыгармачылыгынын алгачкы этабында эле бар болгону жөнүндө, академик А.Эркебаев да айтат [168].

“Эң жогорку маанидеги реализм” дегенде эмнени түшүнөбүз, анын кадимки реализмден, же “катаал, тоталдуу реализмден” эмне айырмасы бар? “Христианство есть доказательство того, что в человеке может вместиться Бог. Это величайшая идея и величайшая слава человека, до которой он мог достигнуть” [169]. Демек, “реалисттик жашоодо (реализмде) адамдан адамды табуу, нормадагы адамды - идеалдуу адамга жанаштыруу. “Суть этого метода (“реализм в высшем смысле”) – в его деонтологичности, вернее, в выявлении подлинной – Божественной – нормы реальности, когда бытие и человек рассматривается не только такими, каковы они есть, но и такими, каковы они должны быть: человек – в перспективе его богочеловечности, бытие – в перспективе благобытия. Именно в этом смысл творческого манифеста писателя” [170]. Адамдан адамды табуу Ч.Айтматовду башынан эле абдан түйшөлткөн маселе болгондугу белгилүү. Ал өзүнүн бул максатына “Кыямат” романында абдан жакындап барат. Авдий Каллистратов сыяктуу кадыресе жашоо менен жашаган пендени кудайдын өкүлүнүн, тактап айтканда, пайгамбарлык касиетке жакындашкан сапаттарга ээ кылып көркөмдөшү, биресе өтө эле батымдуулук болсо, биресе мындай адамдар реалдуу жашоодо көп эле жолугат. Ушундай жол менен Ч.Айтматов Достоевскийдин жогорку маанидеги реализмди чагылтуу көркөм методуна жакындашкан деп ойлойбуз.

Модернизмдин башкы белгилеринин бири, эгерде, бүтүндөй коомчулук өзү жашап жаткан системаны субъективдүү, вервалдуу, конвенциялдуу көрүшсө, “модернисттер аны “жылаңач көз” менен көрүшөт” (Н.Заболоцкий). Ошондуктан, модернисттик адабият буржуазиялык индивидуалдуулуктун абсурддук чекке жеткенине протест катары пайда болгон көркөм метод катары мүнөздөлөт... Анын сыңарындай, К.Жусубалиевдин дагы адам катары модернисттик философиясы дал ушундан, өз заманынын жашоо философиясына толук канааттанбагандыктан, аны туура деп эсептебегендиктен, кыргыздын чыгармачыл интеллигенциясынын курулай сөөлөт күтүп жашоосу абсурдизмге чейин жеткенин аңдоодон башталат. Ошондуктан, өзүнүн жазуучулук наамына ирония менен карап, аны адамдын эң бечарасы катары мүнөздөйт. Ал модернист катары, романтизмдин чыгармачыл личностко “жүгүнүү” философиясын эмес, чыгармачыл адамды коомдук жашоонун четинде калган пассивдүү жан катары мүнөздөйт. Бирок, ошол эле убакта К.Жусубалиев

айрым батыштык модернисттер сыяктуу такыр эле адабий нормадан, көркөм адабияттын дүйнө таанытуучу, тарбиялоочу функцияларынан четтеп, өзү сезген-туйгандарын натуралдык түрдө берүүдөн алыс. Анын чыгармаларынан түпкүлүктүү тууралыкка, нукуралыкка, гумандуулукка чакырган даанышмандык сезилет. Бул жагынан анын чыгармалары окумуштуулар тарабынан “социалдык философ” деген атка конгон Ф.Кафканын чыгармаларына мазмундаш. Ойду-тоону эле “оттой” бергендей көрүнгөн өйдө-ылдый, баш-аягы жок чубалжыган сүйлөмдөр, адабиятчылык менен куралданган “көзгө” артынан көп маанини кылтыйтып тургандыгы, ага болгон кызыгууну жарым кылымдан ашуун мезгилге өчүрбөй келет. Ошондой эле, дүйнөлүк модернизмдин өзүнө чейинки баяндоонун формасын чанып, “аң-сезим сели” аркылуу гана адамдын индивидуалдуулугун таанууга болот” деген, модернисттик манифестти кабылдап, “Муздак дубалдар”, “Сүйүүм менин чымчык болуп сага учат” романдары, повесть, аңгемелери аркылуу адамдын башында тынымсыз удургуган ойлордун агымы аркылуу көркөм дүйнө жаратуу аракетин улуттук адабиятта биринчи жолу ишке ашырды.

Жазуучу А.Койчуев “Бакшы жана Чыңгыс хан” аттуу романында “эстетум аркылуу болмушту эске кайтаруу” аракетинде көркөм “трюк” жасайт. Роман боюнча Чыңгыс хан бир өзүнөн ааламды багынтар күч, жөндөм таап, бирок, укум-тукумуна өзүнүн улуулугун сактап өтө турган күчтү, акылды бере албагандыгынан улам, алардын алды-алдынан бөлүнүп, өзү курган “Алтын ордону” жок кылышкандан кийинки жашоолорун Чыңгыс хандын арбагынын “көзүнөн” өткөрүлүп, анын берген баасы аркылуу сүрөттөлүшү реалисттик методдон өзгөчөлөнгөн көркөм ыкмада ишке ашырылат. Албетте, романда, сөзсүз түрдө, тарыхый фактылар орун алат. Бирок алар, тактап айтканда, болгон окуялар сырткы “кабыктын” ролун аткарат. Ал сюжеттик-композициялык мазмундун ичине салынган мааниси, философиясы, психологиясы - автордун имплициттик модернисттик чындыгы. Бул чындык убагында таанылган эмес, таанылышы мүмкүн да эмес болчу. Андан бери эчендеген кылымдар өтсө да, убагы келсе да табылбаган кендей болуп жердин терең кыртышында “жаткан жеринен” жазуучу А.Койчуев тарабынан ачыкка чыгарылат...

Ч.Айтматов “Кыямат” менен “Кассандра эн тамгасы” романдарында түбөлүктүү темаларды көркөм объект кылып алууга аракет жасаган. Кыргыз жазуучусу А.Койчуев дагы ушундай арымдуу кадамды эртелеп эле таштагысы келип, Чыңгыс хан сыяктуу дүйнөлүк масштабдагы кол башчынын ишмердүүлүгүнүн келечектеги урпактарына тийгизген таасиринин онго жакын кылымдан кийинки урпактарынын жашоосун сүрөттөө аркылуу, Чыңгыс хандын бийлиги кыл чокусуна жеткен убактагы психологиясын ачуу аркылуу, кандай жол менен анын тукумдарынын башкаруучулук, кожоюндук психологиялары “бузулуп”, “майдаланып” отуруп кул менен күндүн деңгээлине чейин түшкөндүгүн коомдук аң-сезимдин жана адамдык психологиянын өнүгүүсүнүн диалектикалык

мыйзамы менен байланышта ачып чыгат. Т.а. жарым миңге (483) жакын беттен турган көлөмдүү романдын окуялары аян менен жазылган көк дептерлерден башталып, Чыңгыс хандын өз колу менен ишке ашырылган көп тарыхый окуялар эскерилүү менен катар, анын кийинки урпактарынын Чыңгыс хандын йаса жолун тутуучулар менен исламды кабыл алган тукумдарынын ортосундагы кызыл кыргын окуялар сүрөттөлөт. Ошентип, романдык тематикалар үч багытта дүйнөлүк чоң темалар менен интегралдашат. Бул (1) Чыңгыс хан сыяктуу өзгөчө инсандын адамдык өзгөчөлүгү жана кол башчылык ишмердүүлүгү, (2) йаса (теңирчилик) менен ислам принциптеринин кагылышы, (3) адамзат коому адамдык сапаттарын сактап калыш үчүн эс-тутумдан айрылбоосу канчалык маанилүүлүгү жөнүндөгү маселелерге кайрылышы. Байыркы тарыхый тема аркылуу азыркы адамзат кабылып жаткан жаңы проблемаларды (адамзат эс-тутумун жоготуп, маңкуртка айланып калбоосуна кам көрүү үчүн) көтөрөт, романдын башкы максаты ушунда.

С.Раев “Топон”, “Жанжаза” романдарында коомдун дегуманизациялануу процессин “жылаңачтап” көрсөтөт. “Топон” алааматы ааламды суу алып кетүүдө эле эмес, муундардын ортосундагы адамдык байланыштын таптакыр үзүлгөндүгүнөн бир үй-бүлөнүн ичинде келип чыккан алаамат сүрөттөлөт. “Связь распалась” (В.Шекспир) деген Гамлеттин үнү С.Раевдин чыгармаларында кайрадан жаңырат. Жиндиканадан (оорукандан) качып чыккан жети адамдын жорук-жосундары (“Жанжазада”), окумуштуулар Кхе менен Мандын уул-кызына ата-энесинин билими генетикалык жактан өтпөгөндүгү, жашоо тажрыйбасы такыр жукпагандыгы, уул-кызы экөө тең ата-энесинин көз алдында эле базалык каалоолорун каныктырууда чыныгы жапайыларга айланышкандыгы, ата-энелерине себепсиз эле абдан ырайымсыз мамиледе болушкандыктарын (“Топондо”) берүү ыкмалары реалисттик да, модернисттик да адабияттан өзгөчөлөнөт (А.Аствацатуров белгилегендей: “себептик-натыйжалык байланышсыз окуялардын тизмектери...”). Ошондуктан, жазуучу С.Раевдин “Жанжаза” жана “Топон” романдары ыкмасы боюнча постмодернисттик адабиятка абдан жакын деп ойлойбуз, анткени, “эки романдын тең мазмуну ар кандай көз караштардан, дүйнөлүк маанидеги даяр моделдерден куралган” (К.Ибраимов, Р.Эшматов), интертекстуалдуу, сюжет бар, бирок, сюжеттердин элементтери бир-бири менен анча байланыштырылбайт. Же, балким, философ К.Ибраимов белгилегендей, имплициттик, баш-аламан, үздүк-создук (фрагментардуу) бир адамдык фактыга, он айбандык факт туура келген кыргыз коомунун реалдуулугунун тереңинде “чөгүп жаткан”, акыры, келечекте, сөзсүз, ачылчу чындыктан алдын ала кабар берүү аракеттери жасалат. Романдарда, адамзат, адамдыкты кармап турчу нравалык “түркүктөрүнүн” баарынан айрылат, же алардан кетишет. Ушул “кетүү” кыргыз реалдуулугунда эмес (айрыкча “Топон” романында), башка кыртышта ишке ашырылгандай сезилет (Р.Эшматов). Адегенде Кхе «Кудайга болгон ишенимим мени жана менин үй-бүлөмдү топон суудан сактап калды»

деген бекем ишенимде жашап жүрөт дагы, акырындык менен ал ишенимине кайра өзү шек келтире баштайт. Анткени, Кудай аны унутуп койгондой сезиле баштайт жана ошондой сезим менен кыз-уулунун ырайымсыздыгынын курмандыгы болот, аялы Ман болсо, андан көп жыл мурун уулу Этихтин зордуктап жүргөндүгүн, андан боюнда болгонун айтып, өзү сууга боюн таштаган. Бир туугандар Этих менен Дунанын ортосунан мүйүздүү бала төрөлөт. Албетте, романдардагы окуялар дагы, каармандар дагы, алардын ортосундагы коллизиялар дагы баары шарттуу, жасалма. Бул накта постмодернисттик адабиятка мүнөздүү көрүнүш. Анда, сюжет бар, композиция бар, бирок Адам жок. Адамдар кантип адамсымактарга айланып, акыры алардын тукумкурут болушу менен бүтөт. Бул накта постмодернизм. Чындыктын жок болгону. Модернизмде келечектеги чындык изделсе, постмодернизмде анын жок болгону, бул дүйнөнүн түбү түшкөнү көрсөтүлөт (чындык жоголот, ага кошулуп мораль, нрава, гумандуулук сезимдери, этикалык принциптер, эстетикалык категориялар баары жоголот). Тактап айтканда, жазуучу С.Раев келечектеги реалдуулук кандай болору боюнча абдан пессимисттик прогноз жасайт. Ушерден философ адабиятчы К.Ибраимовдун, жазуучуга жана Кудайга төмөндөгүдөй абдан кызык талап койгонун келтире кетпесек болбойт: “... Кудай өзүнө окшоштуруп жасап алган Адамынан, демек, өзүнөн өзү да түбөлүккө түнүлгөнсүйт... Ушундан кийин биз эми баарын билип, баарын жаратуучу Эгебизге эмне дейбиз. Колунан келбей турган эч нерсе жок. Кудай - бул чексиз кудурет. Ошентсе да, мен бул эки жаратуучуга – Султан менен Эгеге – Кудай өзү көтөрө албай тургандай оор таш жарата алабы? - деген суроо узаткым келет. Султан да, Кудай да кийинки чыгармачылыгында ушул идеяны ойлонуп көрүшсө, биз, карапайым кишилер жана окурмандар абдан ыраазы болот элек...” [222]. Кыязы, окумуштуу, менин оюмча, Альбер Камюнун “атактуу ташынын” мисалында, Кудай, адамзат алдына, ал өмүр бою чече албай убара тартып жүрө бере турган милдеттерди кое алар беле, ошондо, балким, адамзат минтип “тез эле” Кудай берген табышмактардын баарын жандырып коюп, өз алдынча “чыгармачылыкка” өтпөстүр эле? С.Раев, жазуучунун түбөлүктүү милдетин бузбай, адам кантип айбандан төмөн болуп калганын эмес, “Канткенде Адам уулу Адам болорун” көрсөтсө боло, – деген доомат коюп жатпады бекен? деген ой келбей койбойт...

Көркөм сөз ээлеринин катаал реализмге интуицияны, акылга ирреалдуу түшүнүктөрдү карама-каршы коюуга, чындыкты чындыкка окшобогон шарттуу көрүнүштөр аркылуу тривиалдуу көркөмдөөгө өтүүлөрү - коомдук аң-сезимдин өнүгүү табиятына ылайык, анын мыйзам ченемине баш ийген акт экендигин, башкача айтканда, мыйзамченемдүүлүк экендигин постмодернизмди дүйнөлүк цивилизациянын кубулушу катары изилдеп, фундаменталдуу эмгектерди жаратышкан теоретик окумуштуулар, философтор жана культурологдор - Н.Автономова, Ж.Бодрийяр, Ф.Гваттари, В.Декомба, Ж.Делеза, Ж.Деррида, А.Камю, П.Козловский, Н.Маньковская, Б.Парамонов, А.Пятигорский, М.Фуко; адабий тармактагы

постмодернизмди россиялык жана батыштык ири изилдөөчүлөр - Р.Барт, О.Богданова, В.Вельяи, А.Гулыга, И.Ильина, Ю.Кристева, В.Курицын, Н.Лейдерман, М.Липовецкий, И.Скоропанова, У.Эко, М.Эпштейндер далилдөөгө аракеттерди жасашкан. Ошентип, дүйнөлүк философиянын жана көркөм адабияттын мындай тенденциялары, өтө ыкчамдык менен өнүгүп бараткан ааламга интеграциялануу процессинен четте калгысы келбеген, кыргыз чыгармачыл интеллигенциясынын амбициялуу өкүлдөрү тарабынан дагы (уктап жаткандары да көп...) өздөштүрүлүп жаткандыгы боюнча сөз кылууга себепкер болгон саналуу улуттук жазуучулардын алдыңкы катарында сөзсүз С.Раев дагы бар ...

Жазуучу С.Раев сөз болуп жаткан чыгармаларында адам коомун жакшысы менен жаманы аралашып, экөөнү бир-биринен ажыратууга мүмкүн эместей чаң-тополоң абалда көрсөтүшү, Кыргызстандын эли постмодернисттик философияга негизденип (жалаң симулярларга таянып-Ч.Д.) жашай баштагандыгын сүрөткер абдан курч формада туйгандыгынын көрсөткүчү катары кароого болот. Тактап айтканда, кыргыз жазуучусунун романдары постструктурализм менен постмодернизмдин негиздөөчүлөрүнүн бири Жак Дерриданын төмөнкүдөй философиясына дагы туура келет: "... который отбросил всякую возможность установить для текста какой-либо единственный и устойчивый смысл. С его именем связан способ прочтения и осмысления текстов, названный им деконструкцией, которая выступает у него основным методом анализа и критики предшествующей метафизики и модернизма. Сущность деконструкции связана с тем, что любой текст создается на основе других, уже созданных текстов. Поэтому вся культура рассматривается как совокупность текстов, с одной стороны, берущих начало в ранее созданных текстах, а с другой – генерирующих новые тексты" [229].

С.Раевдин чыгармачылыгындагы мындай жаңылыктардын чоо-жайы каяктан экендигин адабиятчы Р.Эшматов төмөндөгү сөзүндө туура белгилеген: "... Анан мезгилдин өзгөрүшү менен жазуучу Султан Раев да өзгөрүп, батыш, чыгыш адабиятын, маданиятын өздөштүрүп; дүйнөлүк деңгээлдеги ар кыл адабий агымдарды түрдүү философиялык окууларды, доктриналык концепцияларды окуп үйрөнүп, тереңин өздөштүрүп, дээрлик жыйырма-отуз жылдык чымырканган чыгармачылык изденүү түйшүгүн баштан өткөрүп жатып, чейрек кылымдык көжөлгөн эмгектин натыйжасы, үзүрлүү акыбети катары "Жанжаза" (2013), "Топон" (2018) романдарын жаратты. Жазуучу аталган эпикалык туундуларында учурдун күрөө тамырын, духун жаземдебей кармап, системага келтире, каймана-метафоралуу амалда – ар кыл поэтикалык ыкмалардын эсебинен азыркы турмуштун реалдуу көрүнүшүн сүрөттөп көргөзгөн..." [230].

Р.Эшматов андан аркы сөзүндө, жазуучу С.Раев "Топон" романында дагы "улуттук алкактан жогору көтөрүлүп", "жалпы адамзаттык дөөлөттөрдүн" жардамы менен, алардын контекстинде азыркы "жалпы адамзаттык көйгөйлөрдү" козгогондугу жөнүндөгү ойлорун улантат. С.Раевдин сөз болуп жаткан романдарына карата дал ушундай эле көз

карашты (философ Ж.Дерриданькына окшош) философ К.Ибраимов дагы айткан: “С.Раевдин “Жанжаза” жана “Топон” романдары дал ошондой жалпы адамзаттык маанидеги орошон руханий моделдердин мозаикасы аркылуу адам менен дүйнөнүн азыркы абалын интеллектуалдык-философиялык маанайда көркөм андап билүү аракетинен улам жаралган эксперименталдык мүнөздөгү жаңыча чыгармалар” [231].

Ошентип, Ч.Айтматовдун модернизми реализмдеги айрым элементтер болсо, С.Раевдин модернизми постмодернизмге тартып турган, Ч.Айтматовдон тартып көптөгөн дүйнөлүк адабий тенденциялардын үзүмдөрүнөн куралган постмодернисттик көркөм кубулуш (Окумуштуу-жазуучу Андрей Аствацатуров айткандай: С.Раевдин сөз болуп жаткан романдарында дагы каармандарды идеялизациялоо жок, текст гана бар, тактап айтканда, бардык каармандарга бирдей мамиледеги демократиялык текст). К.Жусубалиев, Ч.Айтматовдун акыркы мезгилдеги чыгармаларында реализм модернисттик ыкмада берилсе (имплициттик чындыкты издөө), С.Раевдин аталган романдары постмодернизмге көбүрөөк жакын, же, ошонун өзү. Америкалык окумуштуулардын аныктамасы боюнча мындай мазмун: адамзаттын руханий кризисин кайра кайрылгыс абалда көрсөтүү, тактап айтканда жер үстүндө адам сыяктуу адам калбагандыгын, адам адамча ойлоно албай калгандыгын, адамдык наркын түбөлүккө жоготкондугун көргөзүү жана ошону гана көрсөтүү... бул накта постмодернизм. “У Джойса человеческая основа и основа природы нет” [А.Аствацатуров]. Ошондой эле К.Ибраимов С.Раевге таандык “Кашаба” повестин талдап жатып мындай дейт: “... Ошондо кайран Кашабаң нуру өчүп бараткан кареги менен тигиге тигиле карап: “Мен бөрү эмес, сен бөрү экенсиң, Адам!...” деген көз карашта жардан ылдый сууга боюн урат...

Анткени алар (карышкырлар-Ч.Д.) өз табигый мыйзамы менен татыктуу өмүр сүрүштү. Табигый мыйзамдын чегинен чыгып, мыкаачылыктын мыкчыгерлерине айланышкан адам пенделерине караганда повестте карышкыр алда канча гумандуудай сүрөттөлөт, -” [236] деп, сөз болуп жаткан жазуучу адамды айбандан төмөн болуп кеткендигин дагы бир жолу тастыктагандыгын аныктайт. Кийин белгилүү адабиятчы Р.Эшматов К.Ибраимов кыртыш даярдап, бирок, акырына жеткире айтпаган оюн улантып, сөз болуп жаткан чыгармалардын табияты боюнча төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарат: “... жазуучу өзүнүн өзгөчөлүү табияттагы шарттуу көркөм дүйнөсүн – моделин жараткан, биздин пикирибизде, ошол модель жазуучу тарабынан адамзат тарыхына карата атайын эле пародиялуу абалда жаратылган. Султан Раев Американы ачып жаткан жери жок, дүйнөнү деле жазуучу катары алгач сүрөттөп жаткан Султан Раев эмес, жөн гана постмодернисттик адабияттын өзүнө таандык белгиси экен – дүйнөлүк мифтердин, дүйнөлүк деңгээлдеги классикалык жазма адабияттын үлгү-моделдеринин арсеналдарынан пайдаланып, постмодернист жазуучулар ошондой даяр моделдердин эсебинен өздөрү жаратчу чыгармалардын архитектурасын куруп жаратышат.

Султан Раевдин “Топон” романынын жалпы архитектуралык курулушу да ошол тенденцияга негизделген, башкача айтканда, даяр моделдердин конструкциясынан романдын структурасы жаралган. Романдын негизги сюжеттик агымын – архетип өзөгүн Ыйык китептерде (Библия-Куранда) жазылган Кудайдын аяны менен үстү жабык сал жасап, ага жандыктарды түгөйү менен жайгаштырып, дүйнөнү топон суу каптаган мезгилде жашоону аман алып калган Ной (Нук) пайгамбар жөнүндөгү окуя түзөт, -” [237] деп, С.Раевдин чыгармаларынын кайсы көркөм ыкмада жазылгандыгына так аныктама берген. Ошентип, биздин оюбузча, улуттук адабиятыбызда постмодернисттик ыкманы салыштырмалуу түрдө толугу менен ишке ашырган азырынча С.Раев гана...

IV бөлүм боюнча К О Р У Т У Н Д У Л А Р

“Улуттук адабият: романтизм, “эң жогорку маанидеги реализм”, модернизм жана постмодернизм” аталган ушул бөлүмдө, диссертант тарабынан улуттук адабият таануу илиминин төмөнкү маселелери изилдөөгө алынып, автордун жеке лабораториясында “электен” өткөрүлүп, төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылат:

- Улуттук адабиятты элдик оозеки чыгармачылыктан баштап, профессионалдык чыгармачылыкта бүгүнкү күнгө чейин романтикалык нота коштоп келгендиги көптөгөн мисалдар менен тастыкталат;

- Кыргыз адабиятында романтизм ыкма катары эң алгачкы К.Тыныстанов, С.Карачев сыяктуу калемгерлердин “тырмак алды” чыгармаларында бир аз “көрүнүп”, андан ары улантылбай калгандыгын аныктоого жана мындай кубулуштун себептерин ачып берүүгө аракеттер жасалат;

- Улуттук адабиятта “катаал реализм”, же “эң жогорку маанидеги реализм” Ч.Айтматовдун “Кыямат” романында көрүнгөндүгү жана бекемделгендиги боюнча диссертант өзүнүн жеке концепциясын иштеп чыгат;

Профессионалдык адабиятыбыздын проза бөлүмүндө модернизм, постмодернизм сыяктуу дүйнөлүк тенденциялар менен үндөшкөн чыгармалардын адабиятчы-окумуштуулар тарабынан изилденүү аракеттерине саресеп салынып, илимий ракурс жасалат.

Улуттук профессионал проза модернисттик ыкманы кантип ишенимдүү өздөштүрүп жаткандыгы Ч.Айтматовдун кийинки романдары, К.Жусубалиевдин чыгармачылыгы, А.Койчуевдин тарыхый романдары аркылуу изилдөө жүргүзүлүп, алардын изденүүлөрү жана табылгалары диссертанттын жеке илимий лабораториясында иштелип, төмөнкүдөй автордук концепциялар, жоболор сунушталат:

- кыргыз адабиятында модернисттик ыкмага өзүнүн улуттук өзгөчөлүктөрү менен (реализм кыртышында бекем туруу менен) биротоло өткөндүгүн жана өнүгүү дооруна киргендигин илимий бекемдейт, анткени

мындай жыйынтыкка жетишээрлик көркөм фактылар бардыгын далилдеп чыгат;

- ошондой эле кыргыз модернизми реализм менен катар постмодернизмдин дагы көптөгөн элементтеринен тургандыгын;
- С.Раевдин акыркы романдары кыргыз адабиятындагы постмодернизмди ыкма катары бекемдөөчү факт катары кабыл алынууга тийиш деген сунуштарды киргизет.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Кыргыз адабиятын дүйнөлүк көркөм контекстте изилдеп чыгуунун жалпы жоболору төмөндөгүдөй болду:

1. Улуттук адабиятта экзистенциализм тээ “Манас” эпосунан жана кыргыз кошокторунан эле башталат. Кыргыз элинин каада-салттары, эбегейсиз фольклору адамды экзистендирүү үчүн иштеп, улуттук адабият баштатан эле адамды экзистендирүүгө, адам жан дүйнөсүн рухтандырууга, маанилентүүгө багыттап жаратылып келген жана аны Ч.Айтматов баштаган жазуучулар татыктуу улантышкан жана дүйнөлүк адабий тажрыйбалар менен байытышкан;

2. Улуттук адабияттагы магиялык реализм кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын, улуттук философиясынын, улуттук дүйнө караштарынын уландысы катары аныкталат;

3. Ч.Айтматовдун магиялык реализми дүйнө элдеринин жазуучуларынын ичинен латынамерикалык жазуучу Г.Г.Маркес менен орус жазуучусу Н.Шундиктин магиялык чыгармачылык системасына табыгый түрдө жакын турат;

4. К.Акматовдун “Архат” романынын негизги мазмундук тиреги жана көркөмдүк күчү, анын улуттук метафизикалык билимдер системасын кайра жаңыртып (тибеттик билим берүү системасы аркылуу) колдонгондугунда;

5. Кыргыз адабиятындагы романтикалык, модернисттик, постмодернисттик кубулуштардын улуттук кыртышы, башаты, дүйнөлүк адабий тенденциялар менен байланыштары жана өз алдынчалуулуктары ачылып берилет;

6. Улуттук адабияттын өсүп чыккан башаты, таяныч пункту, кайда кетсе да кайта айланып келээр биринчи очогу-ордосу (борбору), багынтаар бийиктиги, жетээр марасы кыргыз фольклорунун, “Манас” эпосунун ичинде катылган потенциалда жаткандыгын ачып берүүсү негизги илимий жыйынтыгы болду.

Улуттук адабият дүйнөлүк көркөм контекстте - аталган диссертациялык иште изилдөөдөн келип чыккан жалпы натыйжалар төмөнкүлөр:

1. Акыркы мезгилдердеги дүйнөлүк адабий тенденциялардын ичинен экзистенциализм, магиялык реализмдин белгилери кыргыз адабиятында даана көрүнгөндүгү мисалдар менен көрсөтүлдү;
2. Экзистенциалисттердин аксиологиялык ориентацияларынын теориялык негиздери жана принциптери эмнелер менен шартталаары көп окумуштуулардын теориялык эмгектерине таянуу менен аныкталды;
3. Экзистенциализмдин философия катары көркөм чыгармаларда гана “жашай” тургандыгынын себептери илимий негизде такталды;
4. Улуттук адабиятыбызда аталган эки методдо көркөм чыгармаларды жаратышкан авторлор аныкталып, чыгармалары ошол аспектилерден талдоого алынды;
5. Айтматовдун каармандары принципалдуу түрдө башынан эле экзистенциалисттер жана “экзистенциалисттик вакуумдагылар” катары сүрөттөлгөндүктөрү аргументтер менен далилденди;
6. Ч.Айтматовдун “Ак кеме” жана “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” повесттериндеги магиялык реализм салыштырылып талданып, дүйнөнү магиялуу (метафизикалуу) кабыл алган ата-бабаларынын позициясын сактап калган нивки элдери менен ата-баба салтынан кетип, жашоонун маргиналдуу философиясын көбүрөөк өздөштүрө баштаган кыргыздардын нравалык жактан утулуштуу абалда көрсөтүлгөндүгү белгиленди;
7. К.Акматов кыргыз адабиятында биринчи жолу адамдык Эго маселесине көңүл буруп, көркөм чечмеледи;
8. К.Акматов өзүнүн “Архат” романында кыргыз элинин нравалык-моралдык ал-абалын, тибеттик философиянын жана Батыш мистикасынын контекстинен ачып берүүдөгү көркөм табылгалары изилденип, баа берилди;
9. К.Акматовдун реалдуу дүйнөдө ишке ашкан сыйкырлардуу фактыларды “Архат” романында колдонгондугунун турмуштук реалдуулугун ачып берүү үчүн изденүүчү Макс Планк, А.Эйнштейн, Н.Бор, И.Ньютон, С.Кадыроав, Д.Кадыров, Жон Белл, Жон Клаузар ж.б. физиктердин эмгектерин үйрөнүү аркылуу ачып берүүгө аракет жасады;
10. Романтизмдин, модернизмдин, постмодернизмдин улуттук адабияттын өздөштүрүлгөн, өздөштүрүлүп жаткан убактарындагы өзгөчөлүктөрүн адабият таануучулук илиминин каражаттарына таянуу менен булардын маңызын ачып берүүгө аракеттер жасалды.

Диссертациялык изилдөөнүн мазмуну төмөнкү эмгектерде чагылдырылды

1. Чокоева Д.М. Ш.Абдырамановдун “Дыйкандар” романындагы чындык жана социалисттик реализм [Текст] / Чокоева Д.М. Кыргыз тили жана адабияты. – 2011. - 87-90-б. 0,3 б.т.
2. Ч.Айтматовдун мифо-поэтикалык философиясы – дүйнөлүк мифологема, адам жана табият түшүнүктөрүнүн контекстинде [Текст] / Чокоева Д.М. “Айтматов окуулары - 2015”: Эл аралык илимий-практикалык

конференциянын материалдары. – Бишкек: Турар, 2015. - 237-244-б. 0,5 б.т.

3. Чокоева Д.М. Отражение традиций, архетипов сознания и менталитетов в современном кыргызском кино[Текст] / Чокоева Д.М. Сивушков А. Вестник БГУ. – 2018. - №3 (45). – 95-98-беттер. 0,3 б.т.<https://elibrary.ru/item.asp?id=35710003>

4. Чокоева Д.М. Кыргыз элинин магиялык түшүнүктөрү [Текст] / Чокоева Д.М. Кыргыз тили, адабияты-К.Тыныстанов жана К.Карасаев атындагы университеттердин илимий-практикалык басылмасы, 2018

5. Чокоева Д.М. Ч.Айтматов – ишеним лагериндеги улуттук экзистенциалист [Текст] / Чокоева Д.М. КРУИА Илим маалымат басма борбору Жалал-Абад мамлекеттик университеттин Ч.Айтматовго арнаган конференциясынын материалдары 2019 №799-106, 107-112-б.

6. Чокоева Д.М. Ч.Айтматовдун “Тоолор кулдганда” романындагы экзистенциалисттик мотивдер – элдик философиянын контекстинде [Текст] / Чокоева Д.М. КРУИА Илим маалымат басма борбору Жалал-Абад мамлекеттик университеттин Ч.Айтматовго арнаган конференциясынын материалдары 2019 №799-106, 114-120-б.

7. Чокоева Д.М. Болум жана сыйкырчылык [Текст] / Чокоева Д.М. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2020. - №2. – 254-258-беттер. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43954381>

8. Чокоева Д.М. К.Акматовдун “Архат” романындагы “Үч” санынын философиясы жана физикалык мыйзамдын метафизикалык реалдуулукка айлануусу [Текст] / Чокоева Д.М. Известия ОшГУ. – 2021. - №2-1. – 172-181-беттер. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49395191>

9. Чокоева Д.М. К.Акматовдун “Архат” романындагы бунтардыктын метафизикасы [Текст] / Чокоева Д.М. Вестник ОГПУ. – 2021. - №1(18). – 154-160-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49509942>

10. Чокоева Д.М. Жазуучу К.Акматовдун руханий жааттагы изденүүлөрү [Текст] / Чокоева Д.М. Вестник Кыргызстана. Международный научно-практический журнал. – 2021. - №2-1. – 50-55-беттер <https://elibrary.ru/item.asp?id=47670574>

11. Чокоева Д.М. Ф.Достоевский жана Ч.Айтматов: алардын экзистенциалист катары айырмачылыктары [Текст] / Чокоева Д.М. ЖАМУнун жарчысы. – 2022. - №1 (50). – 173-179-беттер <https://elibrary.ru/item.asp?id=49389321>

12. Чокоева Д.М. Кыргыз адабиятындагы тереңдетилген психологизм[Текст] / Чокоева Д.М. ЖАМУнун жарчысы. – 2022. - №2 (51). – 164-171-беттер. <https://elibrary.ru/item.asp?id=50023909>

13. Чокоева Д.М. Кыргыз адабиятындагы подтекст менен реминисценциянын теориялык айрым маселелери [Текст] / Чокоева Д.М. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2022. - №7. – 337-340-беттер <https://elibrary.ru/item.asp?id=50282948>

14. Чокоева Д.М. Белгилер менен маанилердин ортосундагы трансценденциянын улуттук адабияттагы көрүнүшү [Текст] / Чокоева Д.М.

Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2022. - №7. – 333-336-беттер. <https://elibrary.ru/item.asp?id=50282947>

15. Чокоева Д.М. Истоки магического реализма в кыргызской литературе [Текст] / Чокоева Д.М. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2022. - №9. – 337-340-беттер <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50360718>

16. Чокоева Д.М. "Магиялык реализм" методу менен жазылган чыгармаларды окутуунун илимий жана колдонмо аспектери [Текст] / Чокоева Д.М. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2022. - №9. – 341-344-беттер. <https://elibrary.ru/item.asp?id=50360719>

17. Чокоева Д.М. Улуттук адабиятты - дүйнөлүк адабият таануунун илимий контекстинде изилдөө: реминисценциялык аспект (Чынгыз Айтматовдун романынын мисалында) [Текст] / Чокоева Д.М. Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2022. - №5. – 270-274-беттер <https://elibrary.ru/item.asp?id=50335830>

18. Чокоева Д.М. Чынгыз Айтматовдун чыгармаларын георгий гачевдин изилдөөлөрү аркылуу реминисценциялык аспекттен талдоо [Текст] / Чокоева Д.М. Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2022. - №5. – 275-278-беттер <https://elibrary.ru/item.asp?id=50335831>

19. Чокоева Д.М. Маркес, Айтматов, Шундик жараткан чыгармалардагы магиялык реализмдеги окшоштуктар [Текст] / Чокоева Д.М. Илим. Билим. Техника. Эл аралык илимий журнал. – 2023. - №2 (77). – 134-139-беттер. <https://elibrary.ru/item.asp?id=53958545>

20. Чокоева Д.М. Улуттук адабияттагы магиялык реализмдин өбөлгөлөрү [Текст] / Чокоева Д.М. Илим. Билим. Техника. Эл аралык илимий журнал. – 2023. - №2 (77). – 140-146-беттер. <https://elibrary.ru/item.asp?id=53958546>

21. Чокоева Д.М. Ч.Айтматовдун “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” повестиндеги Орган карыянын образындагы [Текст] / Чокоева Д.М. ALATOO ACADEMIC STUDIES. Международный научный журнал. – 2023. - №3. – 331-338-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=54881658>

22. Чокоева Д.М. Интуиция, архетип жана коллективдүү аң-сезим элементтеринин көркөм адабиятта катышуу маселелери [Текст] / Чокоева Д.М. ALATOO ACADEMIC STUDIES. Международный научный журнал. – 2023. - №4. – 334-342-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=59632515>

Чокоева Дилбар Маматкуловнанын “Улуттук адабият дүйнөлүк көркөм контексте” темасында 10.01.01. кыргыз адабияты боюнча филология илиминин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: экзистенциализм, магиялык реализм, метафизика, архетип, генетика, Болум, сыйкыр, Эго, Адилеттик, бийлик, феноменология, реминисценция, алюзия, номинатив, философия, символ, Миларепа, Тибет, Лама Цу, этика, эстетика, структура, кванттык физика, романтизм, “бийик реализм”, модернизм, постмодернизм.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз адабиятын дүйнөлүк көркөм контекстте жүрүп жаткан адабий тенденциялар менен интеграциялануу жолдорун, мүнөзүн, деңгээлин жана алардын себептерин ачып берүү.

Изилдөөнүн объектиси катары Ч.Айтматовдун, Т.Касымбековдун, К.Акматовдун, К.Жусубалиевдин, С.Раевдин, А.Койчуевдин айрым чыгармалары алынып, алардын көркөм методу, багыты, дүйнө таанымдары, этика-эстетикалык принциптери дүйнөлүк адабий тенденциялардын фонунда изилдөөгө алынды.

Изилдөө предмети – улуттук адабият өздөштүрүп жаткан жаңы көркөм методдордун кыргыз адабиятынын жаңырышына, дүйнө адабиятына интеграциялануусуна кошуп жаткан салымдарын аныктоо.

Изилдөө методдору изилдөөчү метод катары адабий изилдөөнүн салыштырма (сравнительное литературоведение) ыкмасы, конкреттештирип айтканда, ошол методдун алкагында “статистикалык-аналитикалык жана личностно-рецептивдик методу” (Г.Кайзер) менен Г.Гачевдин Космо-Психологос ыкмалары жана социомаданий аспект, адабий кубулуштарга карата системдүү подход принциптерин, интертекстуалдык талдоонун өзгөчө ыкмаларын жетекчиликке алуу менен изилдөө жүргүзүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы “Улуттук адабият дүйнөлүк көркөм контекстте” аттуу темада - Адабият таануу илиминин шифринде (10.01.01.), салыштырма адабият таануу (кампаративистика) илимий методунун теориялык-методологиясына таянуу менен кыргыз адабиятына бир нече аспектилерде илимий иликтөө жүргүзүүнүн натыйжасында, улуттук адабият таануу илиминде бир канча жаңы илимий концепциялар (көркөм чыгармалар экзистенциалдуу, магиялуу, метафизикалуу) жана изилдөөчү жаңы аспектилер (экзистенциалисттик жана магиялык реализм) пайда болду.

Диссертациянын жыйынтыктарын колдонуу боюнча сунуштар:

диссертациялык иштин материалдарын кыргыз адабиятын көркөм методдор жана реминисценциялык аспекттен илимий изилдөөлөрдө, улуттук адабиятты жождук жана ЖОЖдон кийинки филологиялык билим берүүлөрдө, Ч.Айтматовдун жана К.Акматовдун чыгармачылыктары боюнча лекцияларды жана факультативдерди окутууда маанилүү булак катары пайдалуу болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Чокоевой Дилбар Маматкуловны “Национальная литература в мировом художественном контексте” по специальности

10.01.01. кыргызская литература на соискание учёной степени доктор филологических наук

Ключевые слова: экзистенциализм, магический реализм, метафизика, архетип, генетика, Эго, феноменология, романтизм, реализм, модернизм, постмодернизм, символ, этика, эстетика, структура, квантовая физика.

Цель исследования – раскрыть пути интеграции, характер, уровень и причины интеграции кыргызской литературы с тенденциями мирового художественного контекста.

Объектом исследования являются отдельные произведения Ч. Айтматова, Т. Касымбекова, К. Акматова, К. Жусубалиева, С. Раева, А. Койчуева исследование художественных методов, направлений, мировоззрений, этико-эстетических принципов этих и других писателей в контексте мировых литературных тенденций.

Предмет исследования – определение вклада новых художественных методов, осваиваемых нашей национальной литературой, в её развитие и интеграцию в мировую литературу.

Методы исследования. В качестве метода исследования нами избраны приёмы сравнительного литературоведения, а говоря конкретнее, в рамках этого метода приёмы “статистико-аналитического и личностно-рецептивного метода” (Г. Кайзера) и Космо-Психо-Логос (Г. Гачева), а также мы руководствовались социокультурным аспектом, принципами системного подхода к литературным явлениям и особыми приёмами интертекстуального анализа.

Научная новизна исследования заключается в том, что в результате научного разыскания некоторых аспектов кыргызской литературы по теме “Национальная литература в мировом художественном контексте” по шифру литературоведческой науки (10.01.01.) с опорой на теоретико-методологическую основу сравнительного литературоведения (компаративистики) в нашей национальной литературоведческой науке возникли несколько новых научных концепций (экзистенциальные, магические, метафизические художественные произведения), а также исследователь выделила новые аспекты (романтические, реалистические, модернистские, постмодернистские).

Предложения по использованию результатов диссертации: Материалы нашего исследования могут быть использованы в научных

разысканиях по художественным методам кыргызской литературы, а также в её реминисцентном аспекте, преподавании национальной литературы в ВУЗах и послевузовском филологическом образовании, могут стать полезным источником при проведении лекций и факультативных занятий по творчеству Ч. Айтматова и К. Акматова.

Чокоева Дилбар Маматкуловнанын “Улуттук адабият дүйнөлүк көркөм контекстте” темасында 10.01.01. кыргыз адабияты боюнча филология илиминин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: экзистенциализм, магиялык реализм, метафизика, архетип, генетика, Эго, феноменология, символ, этика, эстетика, структура, кванттык физика, романтикалык, реалистик, модернистик, постмодернистик.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз адабиятын дүйнөлүк көркөм контекстте жүрүп жаткан адабий тенденциялар менен интеграциялануу жолдорун, мүнөзүн, деңгээлин жана алардын себептерин ачып берүү.

Изилдөөнүн объектиси катары Ч. Айтматовдун, Т. Касымбековдун, К. Акматовдун, К. Жусубалиевдин, С. Раевдин, А. Койчуевдин айрым чыгармалары алынып, алардын көркөм методу, багыты, дүйнө таанымдары, этика-эстетикалык принциптери дүйнөлүк адабий тенденциялардын фонунда изилдөөгө алынды.

Изилдөө предмети – улуттук адабият өздөштүрүп жаткан жаңы көркөм методдордун кыргыз адабиятынын жаңырышына, дүйнө адабиятына интеграциялануусуна кошуп жаткан салымдарын аныктоо.

Изилдөө методдору изилдөөчү метод катары адабий изилдөөнүн салыштырма (сравнительное литературоведение) ыкмасы, конкреттештирип айтканда, ошол методдун алкагында “статистикалык-аналитикалык жана личностно-рецептивдик методу” (Г. Кайзер) менен Г. Гачевдин Космо-Психо-Логос ыкмалары жана социомаданий аспект, адабий кубулуштарга карата системдүү подход принциптерин, интертекстуалдык талдоонун өзгөчө ыкмаларын жетекчиликке алуу менен изилдөө жүргүзүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы “Улуттук адабият дүйнөлүк көркөм контекстте” аттуу темада – Адабият таануу илиминин шифринде (10.01.01.), салыштырма адабият таануу (кампаративистика) илимий методунун теориялык-методологиясына таянуу менен кыргыз адабиятына бир нече

аспектилерде илимий иликтөө жүргүзүүнүн натыйжасында, улуттук адабият таануу илиминде бир канча жаңы илимий концепциялар (көркөм чыгармалар экзистенциалдуу, магиялуу, метафизикалуу) жана изилдөөчү жаңы аспектилер (экзистенциалисттик жана реминисценциялык) пайда болду.

Диссертациянын жыйынтыктарын колдонуу боюнча сунуштар:

диссертациялык иштин материалдарын кыргыз адабиятын көркөм методдор жана реминисценциялык аспекттен илимий изилдөөлөрдө, улуттук адабиятты жождук жана ЖОЖдон кийинки филологиялык билим берүүлөрдө, Ч. Айтматовдун жана К. Акматовдун чыгармачылыктары боюнча лекцияларды жана факультативдерди окутууда маанилүү булак катары пайдалуу болот.

RESUME

of the dissertation “National Literature in the World Literary Context” by Chokoeva Dilbar Mamatkulovna on the specialty 10.01.01. Kyrgyz Literature for the degree of Doctor of Philological Sciences

Key words: existentialism, magical realism, metaphysics, archetype, genetics, Ego, phenomenology, romanticism, realism, modernism, postmodernism, symbol, ethics, aesthetics, structure, quantum physics.

The purpose of the research is to reveal the ways of integration, the nature, level and reasons for the integration of Kyrgyz literature with the tendency of the world literary context.

The object of the research is individual works by Ch. Aitmatov, T. Kasymbekov, K. Akmatov, K. Zhusubaliev, S. Raev, A. Koichuev, the research of literary methods, fields, worldviews, ethical and aesthetic principles of these writers against the background of world literary tendencies.

The subject of the research is to determine the contribution of new literary methods, mastered by our national literature, and its development and integration into world literature.

Research methods. As a research method, we chose the techniques of comparative literary studies, more specifically, within the framework of this method, the techniques of the "statistical-analytical and personal-receptive method" (G. Kaiser) and Cosmo-Psycho-Logos (G. Gachev), and we were also guided by the socio-cultural aspect, the fundamental systemic approach to literary phenomena and specific techniques of intertextual analysis.

The scientific novelty of the research lies in the fact that as a result of scientific research of some aspects of Kyrgyz literature on the topic “National literature in the world literary context” according to the code of literary science (10.01.01.) based on the theoretical and methodological basis of comparative literary studies (comparativistics) in our national literary science, several new scientific concepts (existential, magical, metaphysical literary works) have emerged, and the researcher has also identified new aspects (romantic, realistic, modernistic, postmodernistic).

Suggestions for the use of the dissertation results: The materials of our research can be used in scientific research on literary methods of Kyrgyz literature, as well as in its reminiscence aspect, in teaching national literature in universities and postgraduate philological education, and can become a useful source when conducting lectures and elective classes on the works of Ch. Aitmatov and K.Akmatov.